

EULIMENE

Vol 23 (2022)

EULIMENE 23 (2022)

Η αρχαία Πίστυρος και η οχύρωση της

Στρατής Παπαδόπουλος, Χαράλαμπος Οικονομίδης

doi: [10.12681/eul.36306](https://doi.org/10.12681/eul.36306)

Copyright © 2023, Μεσαογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 23
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2022

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελaráκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική ή σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf.

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132

(stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

EULIMENE is an international refereed academic journal which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, either in English or in other than that of the paper.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

See <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format will be provided to the contributors.

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR

85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 23 (2022)

List of Contents
EULIMENE 23 (2022)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vi
Alan Johnston , A Laconian Cartoonist	1
Στρατής Παπαδόπουλος – Χαράλαμπος Οικονομίδης , Η αρχαία Πίστυρος και η οχύρωση της	7
Ευαγγελία Δήμα , Οπτικά ενθύμια του ροδιακού <i>κομωδεΐν</i>	55
Tina McGeorge , A Burial of the Early Christian Period in the Sanctuary at Symi	97
Eva Astyrakaki , Mythography and Archaeology: The Case of Eulimene	109
Βιβλιοκρισία – Book Review	
Ανδρέας Μοράκης, <i>Οι ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας κατά την αρχαϊκή εποχή: Πολιτεία-Κοινωνία-Οικονομία</i> , Αθήναι, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2019, σσ. 560. ISBN: 978-960-354-501-9. € 33. (Paolo Daniele Scirpo) ...	125

**Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /
Sommaires / Riassunti**

Alan Johnston, A Laconian Cartoonist, *EYAIMENH* 23 (2022), 1-5.

Το σημείωμα επικεντρώνεται σε δύο ασυνήθιστες μορφές ζωγραφισμένες σε λακωνικούς κρατήρες του πρώιμου 6ου αι. π.Χ. από τη Ναύκρατη. Ο κρατήρας της Οξφόρδης είναι γνωστός εδώ και πολύ καιρό, ενώ ο κρατήρας στο Βρετανικό Μουσείο δεν είχε αναγνωριστεί έως τώρα. Η θέση τους στο πλαίσιο της λακωνικής αγγειογραφίας και οι προθέσεις του/των αγγειογράφου/ων εξετάζονται εν συντομία.

This note highlights two abnormal figures painted on early sixth century Lakonian kraters, both found at Naukratis. One in Oxford has long been known; the other in the British Museum was not previously been recognised. Their place in Lakonian vase-painting and the intentions of the painter(s) are briefly discussed.

Στρατής Παπαδόπουλος – Χαράλαμπος Οικονομίδης, Η αρχαία Πίστυρος και η οχύρωσή της, *EYAIMENH* 23 (2022), 7-53.

Since antiquity, attack and defense were frequent phenomena in human lives and urban complexes. For this reason, the discovery of a defensive solution against any kind of attack was of an imperative necessity. In order to ensure the feeling of safety, people constructed fortifications, which protected their lives and their properties as well. Using as a reference point a small town, which was established near Nestos river (north Aegean), the preserved remains of a severe fortification that ringed this town will be examined. Initially, a brief mention to the town itself is presented in an attempt to clear out the historical context of it, the matter of its naming, the determination of its metropolis and many other topics concerning this town. The small town, which was possibly an emporion, stands today near Pontolivado village, in Kavala prefecture, at the northeast of Greece. This site is related to an archaeologically promising area, since the interesting findings from that place are constantly unveiling the past of the town that had been covered by the oblivion of time.

Ευαγγελία Δήμα, Οπτικά ενθύμια του ροδιακού κωμωδεῖν, *EYAIMENH* 23 (2022), 55-96.

The comic theatrical act in Rhodes is represented by a catalogue of 45 comic masks and figurines, all recovered during rescue excavations in the city of Rhodes. This group of masks and figurines cover a period of about three centuries, consisting representative samples of an abundant Rhodian artistic production inspired by the theater during the Hellenistic period, when Rhodes emerges as a strong and prosperous naval power and becomes a cultural and intellectual center as well. The following catalogue includes depictions of comic types such as caricatures and grotesque figures along with protagonist types of the Rhodian comedians related to the New Comedy characters,

guided by the literal source for information in stage presentation of drama theatrical types, the Onomasticon of Julius Pollux and the T.B.L. Webster's catalogue.

Tina McGeorge, A Burial of the Early Christian Period in the Sanctuary at Symi, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 23 (2022), 97-107.

Το σκελετικό υλικό που περιγράφεται, προέρχεται από κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος ανακαλύφθηκε το 1997 δίπλα και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο Παλαιοχριστιανικού ναυδρίου, στην Κάτω Σύμη. Το ναύδριο κτίστηκε σε έδαφος καθαγιασμένο επί αιώνες από προχριστιανικές θρησκευτικές λατρείες: από την ίδρυση του Μεσο-Μινωικού ιερού που στη συνέχεια μετατράπηκε σε ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης τον 7ο αι. π.Χ. Η ανασκαφείας, Α. Λεμπέση, χρονολογεί την ταφή στον 6ο αι. μ.Χ. Είναι η μοναδική ταφή που σχετίζεται με το ναύδριο και ίσως αποτελεί τον τάφο του κτήτορα της εκκλησίας. Ο κτήτορας, εάν είναι η σωστή ταυτότητα του προσώπου που είναι ενταφιασμένο στην Κάτω Σύμη, δεν ήταν άνδρας αλλά γυναίκα με νεογέννητο βρέφος. Εντός του τάφου βρέθηκαν θραύσματα από λαγήνη το οποίο πιθανώς περιείχε τον, κατά τα έθιμα, αγιασμό της ταφής και που ηθελημένα εθραύσθη. Ο σκελετός δεν διατηρείται καλά. Απουσιάζει το κεφάλι, έχοντας ίσως παρασυρθεί από τις βροχές, ενώ η ύπαρξη του βρέφους αποδεικνύεται από ένα και μοναδικό στοιχείο, το τόξο του οσφυϊκού σπονδύλου του ανακατεμένο με τα οστά της άκρας χειρός της νεκρής, ο αριστερός αγκώνας της οποίας ήταν σε κάμψη με το αντιβράχιο να ακουμπά στο στήθος της. Καθώς η θέση του αριστερού χεριού δεν συνάδει με τη συνήθη (παράλληλα με το κορμό ή σταυροειδώς πάνω από την πύελο), η στάση επιβεβαιώνει την τοποθέτηση του βρέφους στην αγκαλιά της, κατά τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας ή της Βρεφοκρατούσας. Θα αποτελούσε περίεργη σύμπτωση να ενταφιάζονται μαζί μία γυναίκα και ένα παιδί χωρίς συγγενική σχέση. Πιθανολογείται λοιπόν ότι πρόκειται για μητέρα και βρέφος. Η γυναίκα ήταν τουλάχιστον 35 ετών και είχε ύψος 160,3 εκ. Βλάβες σε αμφότερες τις αρθρώσεις του ώμου προκλήθηκαν μάλλον από επαναλαμβανόμενους τραυματισμούς εξαιτίας της καθημερινής εργασίας. Καθώς ο δεξιός ώμος παρουσιάζει βαρύτερες αλλοιώσεις πιθανολογείται ότι πρόκειται για δεξιόχειρα. Η οστεοβλαστική αντίδραση, ορατή στον 7ο αυχενικό σπόνδυλο, δείχνει ότι η γυναίκα ήταν ενεργή λίγο πριν το θάνατό της, φυματικής ίσως αιτιολογίας. Καθώς, πλην του σπονδυλικού σώματος, εμπλέκονται και οι σπονδυλικές αποφύσεις, η διαφορική διάγνωση θα πρέπει να συμπεριλάβει και τη βρουκέλλωση. Και οι δύο νόσοι μεταδίδονται από μολυσμένο γάλα αγελάδας, προβάτου ή αιγας, αλλά και από τα προϊόντα του ή από το κρέας. Υπέφερε επίσης από οστεοπόρωση, συνέπεια ίσως της χρόνιας λοίμωξης από φυματίωση ή βρουκέλλωση. Η υποπλασία της αδαμαντίνης των δοντιών δείχνει ότι παρουσίαζε λοιμώξεις ή κακή διατροφή κατά της διάρκειας της παιδικής ηλικίας της, τότε που σχηματιζόνταν τα δόντια της τα οποία, επίσης, παρουσιάζουν μεγάλη φθορά, τερηδόνα και συσσώρευση οδοντικής πλάκας/πέτρας στις ρίζες του τρίτου γομφίου επισημαίνοντας ότι υπέφερε και από ουλίτιδα. Ο θάνατός της επήλθε μάλλον από επιπλοκές του τοκετού, συνηθισμένο πρόβλημα στις φτωχές χώρες ακόμη και σήμερα.

The burial is an extended inhumation in a stone-lined cist, unearthed in 1997, parallel to and in contact with the north wall of the more recent and smaller of two

chapels of the Early Christian period, located in the northwest sector of the area of the sanctuary at Symi. The East-West orientation of the deceased, placed supine in the grave with the head at the west facing east, dates the burial to the Christian era and the archaeological context dates it specifically to the 6th c. AD. The inhumation was that of a woman, at least 35 years old and 160.3 cm tall. Lesions on both shoulder joints may have been caused by repetitive trauma in the course of arduous daily tasks. Since the right shoulder was more severely affected than the left, she was probably right-handed. Dental hypoplasia shows that she had suffered from poor health in childhood when her teeth were being formed. The teeth, which were severely worn, also showed a build-up of dental calculus on the roots of the third molar indicating that she suffered from gingivitis in addition to caries. She also suffered from osteoporosis, perhaps as a result of a chronic infection caused by tuberculosis or brucellosis, compounded by pregnancy. When nutrition is inadequate, an expectant mother's body is depleted of its reserves of calcium in order to sustain the foetus, which is in a parasitic relationship with the mother. The existence of an infant buried with the adult connects the infant to the woman. It would be too much of a coincidence for a woman and a child to be buried simultaneously unless they were related. So they are presumed to be mother and child. The woman's death was probably the result of complications in childbirth, a common event in the poorest countries of the world today.

Eva Astyrakaki, *Mythography and Archaeology: The Case of Eulimene EYΛIMENH* 23 (2022), 109-124.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στο να προσφέρει μία νέα ανάγνωση στην ιστορία της Ευλιμένης, η οποία παραδίδεται από τον Παρθένιο, συγγραφέα του Ιου αι. π.Χ., στη συλλογή του με τίτλο *Περί έρωτικών παθημάτων*. Η συγκεκριμένη ιστορία αποτελεί ένα ωραίο παράδειγμα συνεργασίας ανάμεσα στη Φιλολογία και στην Αρχαιολογία, αφού με την αρωγή των δύο επιστημών φωτίζονται διάφορες πλευρές.

Η ιστορία σαφώς είναι δομημένη σύμφωνα με τα ελληνιστικά αισθητικά πρότυπα. Σκοπός, άλλωστε, του Παρθενίου ήταν να προσφέρει με τη συλλογή του ένα εφελτήριο έμπνευσης στον φίλο του Κορνήλιο Γάλλο, για να συνθέσει ελεγείες και επύλλια. Ωστόσο, μία προσεκτική μελέτη, σε συνδυασμό με την αρωγή των αρχαιολογικών ευρημάτων, καταδεικνύει μία διαστρωμάτωση στοιχείων διαφορετικών χρονικών περιόδων στη δόμηση αυτής της ιστορίας.

Οι ήρωες που αναφέρονται στην ιστορία (Λύκαστος, Κύδων) μαρτυρούνται ήδη από τον Όμηρο ως Κρητικές πόλεις (πόλη Λύκαστος, Κύδωνες που κατοικούν στην Κρήτη). Η λέξη άπτερος χρησιμοποιείται από τον Όμηρο ως επίθετο θεοτήτων (π.χ. άπτερος Νίκη) και ως πόλη μαρτυρείται σε πινακίδες της Κνωσού. Οι σχέσεις, λοιπόν, που υπάρχουν στη συγκεκριμένη ιστορία ανάμεσα στους επώνυμους ήρωες πιθανόν να απηχούν ιστορικές σχέσεις μεταξύ αυτών των πόλεων.

Η Ευλιμένη μαρτυρείται ήδη από την εποχή του Ησιόδου ως Νηρηίδα και υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα που συνάδουν με αυτήν την ιδιότητά της. Ένα κομμάτι ύφασμα και μία πυξίδα δίνουν μια διαφορετική διάσταση, αφού συνδέουν την

Ευλιμένη με την Κρήτη και ιδιαίτερα με τη Φαίδρα και την Αριάδνη. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν η Ευλιμένη αποτελούσε λατρευτικό τίτλο θεότητας στην Κρήτη.

Παρατηρούνται ακόμη πολλά κοινά μοτίβα, αλλά και διαφορές, ανάμεσα στην ιστορία της Ευλιμένης και στην ιστορία της κόρης του Αριστόδημου (Μεσσηνιακή ιστορία, η οποία παραδίδεται από τον Πausανία). Είναι πιθανόν η Μεσσηνιακή ιστορία να έχει δομηθεί με πρότυπο την Κρητική.

Επίσης, διάφορα μοτίβα (η τομή του επομφάλιου, η τέλεση της ιεροπραξίας, ο ρόλος του βασιλιά) παραπέμπουν σε αρχαιότερα, ίσως και μινωίζοντα ή μυκηναϊκά χαρακτηριστικά. Από αυτή την άποψη, βρίσκω πολύ ενδιαφέρον το εύρημα της κ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη στην ανασκαφή του μυκηναϊκού ανακτόρου της Κυδωνίας στα Χανιά.

The main aim of the present research work is to provide a new interpretative perspective on Eulimene's story by combining literary testimonies and archaeological findings. The story is included in Parthenius's collection entitled *Περὶ Ἑρωτικῶν Παθημάτων*, dating back to the 1st century BC. This story appears to be an exceptionally fertile example in which a multidisciplinary approach, that combines Philology and Archaeology, can, potentially, illuminate aspects and facts that would otherwise remain unearthed.

Eulimene's story deals with eponymous heroes and city founders of Crete. The Cretan cities of Lykastos and Kydonia are attested as early as in Homer and Aptaera and Kydonia are also cited in Linear B tablets of Knossos; the name of Eulimene, referring to a Nereid, and the adjective ἄπτερος, applied to some gods, were known to Hesiod and Homer, respectively. Given that Crete was sui generis in terms of its own mythology, it is likely that before Homer there was already a background relating to those Cretan cities.

Eulimene is known as a Nereid. Hesiod reports it in his *Theogony* and pottery as early as the 5th c. BC attests it, as well. A different perspective is introduced by a piece of textile and a pyxis, which hint at an association of Eulimene with Crete, particularly with Phaedra and Ariadne.

There is also a Messenian story, reported by Pausanias, which presents similarities and common patterns. However, the story of Eulimene is rather more complex since the Messenian story was arguably modelled on the predating Cretan version.

Eulimene's story in Parthenius' collection was structured according to the aesthetic standards of the Hellenistic era. However, the story seems to combine various elements, some of which echo Minoan times (the ritual of human sacrifice carried out by the king-priest, a union designed to result in fertility, interrupted in this case) and others which echo archaic times (dissection and forced extraction of the baby). Thus, I find particularly interesting the archaeological finding of the cut-up skull of a young girl, which Andreadaki-Vlazaki brought to light during the excavation at the Mycenaean palace of Kydonia at Chania.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΙΣΤΥΡΟΣ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ

1. Θέση-Ιστορικό της έρευνας

Ο αρχαίος οικισμός της Πιστύρου (εικ. 1) βρίσκεται 18 χιλιόμετρα ανατολικά της Καβάλας, και ένα χιλιόμετρο ανατολικά του χωριού Ποντολιβαδο¹, του Δήμου Νέστου, της Π.Ε Καβάλας. Απέχει ελάχιστα από την παλαιά εθνική οδό Καβάλας-Ξάνθης, η οποία είναι παράλληλη με τη σημερινή Εγνατία οδό.

Η θέση εντοπίστηκε το 1971. Αφορμή για την έναρξη μιας, μικρής σε διάρκεια, ανασκαφικής έρευνας που ξεκίνησε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους από τη Δρ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, υπήρξε η διάνοιξη ενός αρδευτικού δικτύου του ποταμού Νέστου. Οι αρχαιολογικές εργασίες εκείνου του έτους επεσήμαναν μέσω δοκιμαστικών τομών ολόκληρη την περίμετρο των τειχών καθώς και κάποια κτίσματα στο εσωτερικό του οικισμού. Προέκυψαν, επίσης, ενδείξεις για την ύπαρξη ενός πύργου στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου και μιας πύλης στα νοτιοδυτικά του. Το τελευταίο αναφέρεται μεν από την Κουκούλη-Χρυσανθακάκη² σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι στο σημείο αυτό δεν υπάρχει πύλη αλλά ο ΝΔ πύργος της πόλης, με μικρή πυλίδα στο ΒΑ άκρο του, μη ορατή κατά την πρώτη εκείνη φάση της έρευνας. Η ανασκαφή του 1971 έφερε στο φως ένα, άγνωστο έως τότε, αρχαίο τειχισμένο πόλισμα με περίβολο τραπεζιόσχημης κάτοψης, περιμέτρου 600 μ. και ύψους περίπου 2 μ.

Το 2012 πραγματοποιήθηκαν στον χώρο εκοκαφικές εργασίες μικρής κλίμακας, με στόχο να αποκαλυφθεί η περίμετρος του οχυρωματικού περιβόλου, που είχε, εν τω μεταξύ, επιχωθεί. Οι εργασίες ξεκίνησαν από τη ΒΑ γωνία των τειχών, το μοναδικό ορατό τμήμα κατά τις δεκαετίες που μεσολάβησαν, και αποκαλύφθηκε το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης σε όλο του το μήκος καθώς και ένα μικρό τμήμα του νότιου σκέλους. Το 2013 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και αποκάλυψη τμήματος του βόρειου σκέλους της οχύρωσης. Το 2014, ξεκίνησε το δεύτερο ανασκαφικό πρόγραμμα, η Συστηματική Ανασκαφή της Πιστύρου υπό τη διεύθυνση του Δρ. Σ. Παπαδόπουλου. Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν κατά την πενταετία 2014-2018, και η άδεια έρευνας ανανεώθηκε για την πενταετία 2019-2023.

2. Η σχέση του οικισμού με τη Θάσο

Τα ανασκαφικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι ο οικισμός ιδρύθηκε ως εμπόριον των Θασίων, κάτι που ενισχύεται από τη γειτνίασή του με το νησί της Θάσου. Η θέση βρίσκεται εντός της επικράτειας του αποικιακού κράτους της «Θασίων Ηπείρου» ή «Θασιακής Περαίας», με όρια ανάμεσα στους ποταμούς Στρυμόνα και Νέστο³. Ο

¹ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 230.

² Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 230.

³ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1990, 494-496.

Ηρόδοτος⁴ αναφέρεται στην κυριαρχία των Θασίων επί της παράκτιας ζώνης που εκτείνεται δυτικά του ποταμού Νέστου. Στο ίδιο χωρίο σημειώνει ότι ο Πέρσης βασιλιάς Ξέρξης δεν προσπέρασε καμία ξακουστή λίμνη στην περιοχή των Αβδήρων, αλλά μόνον τον ποταμό Νέστο που εκβάλλει στη θάλασσα. Αμέσως μετά, προσπερνούσε τις πόλεις που έχουν στη στεριά οι Θάσιοι⁵.

Ισχυρό τεκμήριο για τη σύνδεση του πολιτισμού με τη Θάσο αποτελούν και τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών. Περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ενσφράγιστων λαβών θασιακών αμφορέων και ενσφράγιστων θασιακών κεράμων⁶. Οι πρώτες φέρουν το εθνικό ΘΑΣΙΩΝ⁷ το όνομα του υπεύθυνου για τον θάσιο οίνο ετήσιου άρχοντα και το ανάγλυφο σύμβολο μέσα σε ορθογώνιο κατά κανόνα πλαίσιο. Η σφράγιση γινόταν με ξύλινη ή πήλινη σφραγίδα πριν από την όπτηση αγγείων και κεράμων. Στόχος αυτής της διαδικασίας ήταν η αποφυγή κλοπής δημοσίου υλικού από κακόβουλους ιδιώτες⁸. Κατά την ανασκαφή του 2020 στον βορειοδυτικό πύργο της πόλης ήρθαν στο φως σφραγίσματα κεράμων με τα ονόματα των υπευθύνων για την εμπορία κεράμων και ίσως αργίλων:

ΑΣΤΥΝΟΜΩΝ ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΥ [ΦΙΛΟ]ΖΕΝΟΥ

Στην κατηγορία των κινητών ευρημάτων που καταδεικνύουν τις στενές σχέσεις του οικισμού με τη Θάσο, ανήκουν επίσης η θασιακή κεραμική και τα νομίσματα. Στον αρχαιολογικό χώρο της Πιστύρου έχουν εντοπιστεί αρκετά θασιακά νομίσματα, γεγονός που αποδεικνύει τις συχνές συναλλαγές που είχε το πόλισμα με τη Θάσο. Το πλέον ενδιαφέρον νομισματικό εύρημα είναι ένας «θησαυρός» που περιλαμβάνει 55 αργυρά νομίσματα της Θάσου και της Νεαπόλεως. Ο «θησαυρός» εντοπίστηκε από την Κουκούλη-Χρυσανθάκη κάτω από πλίνθο της ευθυτηρίας, στην εξωτερική πλευρά της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης⁹. Πρόκειται για αργυρούς στατήρες και αργυρές υποδιαίρεσεις στατήρων από τα νομισματοκοπία της Θάσου και της Νεαπόλεως, με τα θασιακά νομίσματα να υπερτερούν αριθμητικά¹⁰. Ο «θησαυρός» χρονολογείται στα τέλη του δού α. π.Χ.¹¹.

Επιπλέον τεκμήριο της συγγένειας και εξάρτησης των δύο πόλεων αποτελεί η οχύρωση του πολιτισμού, η οποία εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με το υστεροαρχαϊκό τείχος της Θάσου. Και οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι αποτελούνται από ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους που έχουν ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια¹². Υπάρχει

⁴ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.

⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.2: Θασίων τὰς ἡπειρώτιδας πόλεις παρήε.

⁶ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 235.

⁷ Tiverios 2008, 88.

⁸ Ορλάνδος 1994, 113-114. Ο Ορλάνδος (1994, 114-115) προσθέτει πως υπήρχαν σφραγίσματα κεράμων που υποδείκνυαν στους τεχνίτες τη σειρά τοποθέτησής τους στη στέγη, άλλα που δήλωναν το όνομα του αρχιτέκτονα ή του τεχνίτη ενός κτηρίου, ενώ κάποια άλλα σφραγίσματα ανέγραφαν το όνομα του μήνα κατά τον οποίον είχαν κατασκευαστεί.

⁹ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 235.

¹⁰ Η Οικονομίδου (1990, 534) αναφέρει πως ο θησαυρός του Ποντολιβάδου αποτελείται από δέκα στατήρες και 29 μικρότερες υποδιαίρεσεις στατήρος της Θάσου καθώς και από 12 στατήρες και τέσσερις μικρότερες υποδιαίρεσεις στατήρος της Νεαπόλεως.

¹¹ Οικονομίδου 1990, 536.

¹² Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 230-231.

επίσης χρονολογική σύμπτωση, καθώς η επιβλητική οχύρωση της Θάσου χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.¹³, την ίδια, δηλαδή, περίοδο που φαίνεται ότι οχυρώθηκε το πόλισμα του Ποντολιβάδου¹⁴.

3. Το ιστορικό πλαίσιο-Οι γραπτές πηγές

Όσον αφορά στην ίδρυση του οικισμού, η Κουκούλη-Χρυσανθάκη πρότεινε αρχικά μία χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.¹⁵, στο πλαίσιο της δεύτερης φάσης του αποικισμού της θασιακής Περαίας. Είχε διατυπωθεί τότε η υπόθεση ότι αυτή η νέα αποικιακή δραστηριότητα ίσως αποτέλεσε πολιτική και οικονομική αντίδραση της Θάσου στην ανεξαρτητοποίηση της Νεαπόλεως. Στην «απάντηση» αυτή μάλλον συμπεριλαμβανόταν η ίδρυση της Πιστύρου αλλά και του πολισματος της Νέας Καρβάλης, και τα δύο ανατολικά της Νεαπόλεως¹⁶. Ωστόσο, μεμονωμένα ανασκαφικά ευρήματα, όπως οι παριανοί πιθαμφορείς του β' μισού του 7ου αι. π.Χ. αλλά και μία σειρά πρώιμων λίθινων και πήλινων υγδίων, υποδεικνύουν ότι η θέση αποτελούσε μία από τις πρώτες αποικίες του κράτους των Θασιών¹⁷, όντας, ίσως, στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης της ένα ανοχύρωτο εμπόριον. Φαίνεται, πάντως, ότι η περίοδος ακμής της πόλης ταυτίζεται με την ηλικία του θησαυρού των αργυρών νομισμάτων¹⁸, άποψη που ενισχύεται και από τη συχνή παρουσία μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αττικών αγγείων του τέλους του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ.¹⁹. Οι παραστάσεις των νομισμάτων παραπέμπουν στις πρώτες κοπές των δύο πόλεων. Ο Kraay είχε χρονολογήσει τις πρώτες κοπές των θασιακών νομισμάτων γύρω στο 525 π.Χ.²⁰, ενώ εκείνες της Νεαπόλεως στο 500 π.Χ.²¹. Ωστόσο, είναι αρκετά πιθανό η χρονολογική απόκλιση μεταξύ των εκδόσεων να είναι ακόμη μικρότερη και η Νεάπολη να εξέδωσε νωρίτερα τα πρώτα της νομίσματα, ίσως κατά μία εικοσαετία. Άλλωστε, ορισμένοι στατήρες Νεαπόλεως δεν ήταν νεόκοποι αλλά εμφανίζουν σημεία φθοράς²².

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις γραπτές πηγές είναι επίσης πολύτιμες. Ο Ηρόδοτος²³, όταν περιγράφει τη διέλευση του περσικού στρατού που έλαβε χώρα στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., αναφέρεται στα θασιακά πολιίσματα δυτικά του Νέστου, ένα εκ των οποίων ήταν αυτό της Πιστύρου, το οποίο κατονομάζεται από τον ιστορικό ως πόλις ἑλληνίς²⁴. Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι στην Πίστυρο των αρχών του 5ου αι. π.Χ., κυριαρχούσαν οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί²⁵. Από την άλλη, η εντόπια θρακική

¹³ Grandjean *et al.* 2011, 409-411· Tiverios 2008, 76.

¹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 231.

¹⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

¹⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1990, 502, υποσημ. 61 και 62.

¹⁷ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

¹⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 235· Οικονομίδου 1990, 536, εικ. 1-54.

¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230-231, εικ. 2α-β, 3α-β.

²⁰ Kraay 1976, 149, 363 αρ. 518.

²¹ Kraay 1976, 150, 363 αρ. 524.

²² Οικονομίδου 1990, 536.

²³ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.

²⁴ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.2: ταύτας μὲν δὴ τὰς πόλιας τὰς παραθαλασσίας τε καὶ Ἑλληνίδας ἐξευωνύμου χειρὸς ἀπέργων παρεξήμει.

²⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022. Επιπλέον, οι Hansen και Nielsen (2004, 7, 1393) στην έρευνά τους κατατάσσουν το πόλισμα του Ποντολιβάδου στην κατηγορία των *πόλεων*, όπου η ελληνική παρουσία ήταν ιδιαίτερα έντονη, ενώ τα στοιχεία από μη ελληνικούς πολιτισμούς εκεί είναι ελάχιστα.

κεραμική²⁶ που εντοπίστηκε εν αφθονία στον αρχαιολογικό χώρο, υποδεικνύει ότι η θασιακή αποικία είτε διαδέχτηκε μία εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, είτε συνυπήρχε με θρακικό πληθυσμό, είτε διατηρούσε έντονους εμπορικούς δεσμούς με τον τελευταίο²⁷. Ο οικισμός ίσως υπήρξε καταρχάς ένα από τα εμπόρια των Θασιών στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, και δρομολόγησε την αυτονόμησή του κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., εφόσον ο Ηρόδοτος αναφέρει την Πίστυρο ως πόλιν ἑλληνίδα. Πάντως, και σε δύο πανομοιότυπες επιγραφές υστεροκλασικών/πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την περιοχή του τεμένους η θέση καταγράφεται ως πόλις²⁸:

ΕΞΑΙΡΕΤΑ ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ

Εφόσον, μάλιστα, αποδεχτούμε την πρόταση των δύο ανασκαφέων για ταύτιση του συγκεκριμένου χώρου με την Πίστυρο, τότε έχουμε να κάνουμε με την πόλιν, η οποία εμφανίζεται στους φορολογικούς καταλόγους της αθηναϊκής συμμαχίας του έτους 434 π.Χ. Στους συγκεκριμένους καταλόγους αναγράφεται η λέξη Κυστίριοι²⁹, που δηλώνει το όνομα των κατοίκων της *πόλεως*, και προέρχεται από το τοπωνύμιο Κύστιρος, αλλά αυτό κάθε άλλο παρά αποτρέπει το συσχετισμό της με την Πίστυρο του Ηροδότου³⁰. Σύμφωνα με τους καταλόγους, η εισφορά αυτής της *πόλεως* ανέρχεται στις 300 δραχμές. Επισημαίνεται ως ἄτακτος πόλις, επειδή δεν συμπεριλαμβάνεται τακτικά στους φορολογικούς καταλόγους της συμμαχίας³¹. Η συγκεκριμένη εγγραφή είναι η μοναδική για την Κύστιρο, και αποδεικνύει ότι το 434 π.Χ., η πόλη είχε ήδη αποσχιστεί από το αποικιακό κράτος της Θάσου³². Ωστόσο, αυτή η ανεξαρτητοποίηση είχε μάλλον μικρή διάρκεια, εφόσον στο τέλος του ίδιου αιώνα, η κυριαρχία της Θασιακής Περαιάς επανήλθε στη Θάσο³³.

Τα ευρήματα του δεύτερου ανασκαφικού προγράμματος που ολοκλήρωσε φέτος μια δεκαετία αρχαιολογικής έρευνας, ενίσχυσαν την ιδέα ότι στον οικισμό αναπτύσσονταν κατά κόρον εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Τόσο οι ενσφράγιστες λαβές από θασιακούς αμφορείς³⁴, εντός των οποίων γινόταν η εξαγωγή του δημοφιλέστατου³⁵ θασιακού οίνου, όσο και η σωρεία των μεταλλευμάτων³⁶, εντός και

²⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 240.

²⁷ Isaac 1986, 70.

²⁸ Παπαδόπουλος (υπό έκδοση).

²⁹ Οι Hansen και Nielsen (2004, 111) αναφέρουν πως η πλειονότητα των πόλεων που αναγράφονταν στους καταλόγους της αθηναϊκής συμμαχίας δεν ήταν ανεξάρτητες ούτε είχαν αυτονομία. Παρόλα αυτά, επισημαίνουν ότι η αναγραφή του εθνικού ονόματος στους καταλόγους (Κυστίριοι) και όχι του τοπωνυμίου αποτελεί ασφαλέστερη ένδειξη ότι το πόλισμα αυτό υπολογιζόταν ως πόλις.

³⁰ Salviat 1999, 271-272. Ο παραδοξογράφος Σωτίων υποστήριζε πως η λίμνη που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο στέρεψε από τα υποζύγια του περσικού στρατού και που βρισκόταν κοντά στην Πίστυρο, ονομαζόταν Κύστιρος (Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022).

³¹ Meritt *et al.* 1950, 87· *IG I*³ 278.

³² Meritt *et al.* 1950, 88.

³³ Νικολαΐδου-Πατέρα 2005, 21· Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 44-46.

³⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 235-236, εικ. 7α-β.

³⁵ Σύμφωνα με τον Φίλη (2012, 64-66), στην ποιότητα του θασιακού οίνου είχαν αναφερθεί ο Ξενοφών, ο Λουκιανός, ο Αθηναίος Καλλίας και ο Αριστοφάνης. Ήταν αγαπητός στους ηγεμόνες των ελληνιστικών χρόνων όπως στο Δημήτριο Πολιορκητή και στον Σέλευκο, ενώ η αξία του συζητείται και σε έναν πάπυρο του Ζήνωνα το 259 π.Χ.

³⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

εκτός των τειχών, δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας για την οικονομική σημασία της πόλης. Η μεταλλουργία, μάλιστα, δεν αποκλείεται να αποτελούσε την κύρια απασχόληση του πληθυσμού³⁷. Το γεγονός αυτό ενισχύεται και από την εύρεση μεταλλευτικών στοών βορείως του πολισματος, στις οποίες έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη κοιτασμάτων σιδήρου, χαλκού, χρυσού και αργύρου³⁸. Κατά συνέπεια, είναι πιθανό ότι ο οικισμός ιδρύθηκε από τους Θάσιους, προκειμένου να εξασφαλίσουν το μονοπώλιο εκμετάλλευσης των πλούσιων κοιτασμάτων μετάλλου στο ανατολικό τμήμα της Θασιακής Περαίας. Δευτερευόντως ίσως ενδιέφερε ο ρόλος του αρχαϊκού πολισματος στην προώθηση των θασιακών προϊόντων στη θρακική ενδοχώρα αλλά και στη γεωργική εκμετάλλευση των εύφορων εκτάσεων στα δυτικά του ποταμού Νέστου³⁹.

Σχετικά με την παρακμή και εγκατάλειψη του οικισμού, από τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα, προκύπτει πως ο οικισμός κατοικούνταν το τέλος του 2ου αι. π.Χ., πιθανόν και κατά τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε το 1971 σε ένα κτηριακό συγκρότημα, εσωτερικά της ΒΑ γωνίας του περιβόλου, αποκάλυψε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά με κεραμική ελληνιστικών χρόνων⁴⁰. Έκτοτε, πολλά κτίσματα στο εσωτερικό της πόλης έδωσαν υλικό της μέσης και της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν τα αίτια της παρακμής του οικισμού σχετίζονται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση, φυσικές καταστροφές ή με τον οικονομικό μαρασμό του, αν και το τελευταίο φαίνεται πιθανότερο.

Την ερήμωση του οικισμού ακολούθησε η κατά τόπους κάλυψή του από αλλουβιακές αποθέσεις του ποταμού Νέστου και των πρηνών που αναπτύσσονται βορείως του χώρου. Οι προσχώσεις του Νέστου επηρέασαν καθοριστικά τη γεωμορφολογική εικόνα και την ακτογραμμή της περιοχής⁴¹. Το δέλτα του Νέστου, όπως και των περισσότερων ποταμών που εκβάλλουν στο βόρειο Αιγαίο, είναι δυναμικά συστήματα που αναπτύσσονται εντυπωσιακά και προελαύνουν με ραγδαίες ταχύτητες⁴². Η περιοχή ανάμεσα στην αρχαία Νεάπολη και στον Νέστο ήταν μία στενή λωρίδα ξηράς μεταξύ της οροσειράς της Λεκάνης και του Θρακικού πελάγους⁴³, και εκεί θα πρέπει να επικεντρωθεί η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα για τον εντοπισμό νέων θέσεων. Ενδεικτικό παράδειγμα της προσχωσιγενούς δραστηριότητας του ποταμού αποτελεί η περίπτωση των λιμενικών εγκαταστάσεων στα αρχαία Άβδηρα, που βρίσκονταν στα ανατολικά του ποταμού, και οι διαρκείς προσχώσεις επέβαλαν τη σταδιακή μετακίνησή τους προς τα νότια⁴⁴.

³⁷ Tiverios 2008, 88.

³⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 239.

³⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 236. Βέβαια, η Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου επισημαίνει (1989, 580-581) πως η Θασιακή Περαία στα ανατολικά του Ακοντίσματος ήταν μία στενή λωρίδα γης ανάμεσα στους ορεινούς όγκους της Λεκάνης και τη θάλασσα του Αιγαίου πελάγους. Κατά συνέπεια, οι δυνατότητες για τη γεωργική εκμετάλλευση της περιοχής ήταν εξαιρετικά περιορισμένες.

⁴⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 234, εικ. 5α-γ και υποσημ. 7.

⁴¹ Tiverios 2008, 88· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 236.

⁴² Ψιλοβίκος κ.ά. 1988, 316-317, 321-323.

⁴³ Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989, 580-581.

⁴⁴ Καλλιντζή 2012α, 1187-1188.

4. Το όνομα της πόλης

Προς το παρόν, δεν έχει τεκμηριωθεί αρχαιολογικά η ταύτιση του χώρου με την Πίστυρο των γραπτών πηγών. Η πρόταση ταύτισης της Κουκούλη-Χρυσανθάκη⁴⁵, στηρίχθηκε στο χωρίο του Ηρόδοτου⁴⁶, στο οποίο περιγράφεται η πορεία του Ξέρξη στην αιγαιακή Θράκη κατά την προέλασή του προς τη νότια Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος, περιγράφοντας την πορεία του περσικού στρατού, αναφέρεται σε τοπωνύμια που αφορούν πόλεις, ποταμούς και λιμένες όπως η Μαρώνεια, η Στρώμη, η Βιστονίδα, τα Άβδηρα και ο Νέστος. Τα τοπωνύμια αυτά παρατίθενται στο χωρίο με γεωγραφική σειρά, από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Επομένως, μπορούμε να εικάσουμε με ασφάλεια τη γεωγραφία της περιοχής κατά το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. Το μοναδικό τοπωνύμιο που δεν είναι με βεβαιότητα ταυτισμένο με κάποια πόλη, είναι αυτό της Πιστύρου. Ο Ηρόδοτος, πέραν του ονόματος της πόλης, μας πληροφορεί ότι η Πίστυρος βρισκόταν δυτικά του Νέστου, αποτελούσε μία παράκτια πόλη, κτισμένη δίπλα σε λιμνοθάλασσα μικρής έκτασης⁴⁷. Η μοναδική λιμνοθάλασσα που υπάρχει έως και σήμερα δυτικά του Νέστου είναι αυτή της Βάσοβας, που βρίσκεται ανάμεσα στην Καβάλα και στη Χρυσούπολη, πολύ κοντά στον αερολιμένα της Καβάλας. Αν και το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής έχει υποστεί αρκετές αλλαγές λόγω των προσχώσεων του Νέστου, είναι πιθανόν ότι ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε λιμνοθάλασσα, τμήμα της σημερινής Βάσοβας, αν και το μέγεθος της τελευταίας έχει επηρεαστεί σημαντικά από τα αποστραγγιστικά και τα αρδευτικά έργα του 20ού αιώνα. Ο Frederiksen σημειώνει ότι η πόλη βρίσκεται σε μαλακό ύψωμα⁴⁸ βορείως της λιμνοθάλασσας και σε κοντινή απόσταση από αυτήν ακόμη και σήμερα. Πάντως, όσον αφορά στην ταύτιση της πόλης, ακόμη και η ίδια η Κουκούλη-Χρυσανθάκη δεν αποκλείει το ενδεχόμενο η Πίστυρος να ταυτίζεται είτε με τη θέση της Νέας Κώμης, μερικά χιλιόμετρα δυτικά του Ποντολιβάδου⁴⁹, είτε με το πόλισμα που εντοπίστηκε δυτικά της Νέας Καρβάλης, πλησίον της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων⁵⁰.

Σε πηγές της μεσαιωνικής γραμματείας η Πίστυρος καταγράφεται ως Πύστιρος και Πίσσυρος⁵¹. Αναφορές στο όνομα της πόλης γίνονται και σε μεταγενέστερες του Ηροδότου πηγές, αν και με «παραλλαγμένες» κατά κανόνα ονομασίες. Θα μπορούσε η Πίστυρος να σχετιστεί με τη Μάστειρα που καταγράφει ο Δημοσθένης⁵² και η τελευταία με τα τοπωνύμια Βάστειρα, Πίστειρα και Έπιμαστον, που αναφέρει ο ιστορικός Αναξιμένης τον 4ο αι. π.Χ. Στην αναφορά του Αναξιμένη βρασιίστηκαν μεταγενέστεροι λεξικογράφοι όπως ο Αρποκρατίωνας, ο Θεόπομπος, ο Φώτιος, ο Θεόγνωστος, οι συγγραφείς της Σούδας, ο Ηρωδιανός και ο Στέφανος ο Βυζάντιος⁵³. Μάλιστα, οι δύο τελευταίοι παραθέτουν στο λεξικό τους το λήμμα Βίστιρος⁵⁴, όμοιο με τη Βάστειρα του Αναξιμένη, που πιθανόν

⁴⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 237-240· 1977, 529.

⁴⁶ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109-110.

⁴⁷ Ηρόδοτος, *Ιστορία* VII, 109.2: τὰς πόλιας τὰς παραθαλασσίας καὶ τῶν ἐν μῆι λίμνη ἐοῦσα τυγχάνει ὡσεὶ τριήκοντα σταδίων μάλιστα καὶ τὴν περίοδον, ἰχθυώδης τε καὶ κάρτα ἀλμυρή.

⁴⁸ Frederiksen 2011, 85, 183.

⁴⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 238-239, υποσημ. 17.

⁵⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980, 324, υποσημ. 79.

⁵¹ Gaisford 1824, 845, υποσημ. ν.

⁵² Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου* δ'(10), 15.

⁵³ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁵⁴ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022· Westermann 1839, 77, 233.

παραλλάσσει την Πίστυρο. Σημαντικός παράγοντας για το συσχετισμό αυτών των τοπωνυμίων με το πόλισμα είναι οι μετατροπές κάποιων συμφώνων, οι οποίες εμφανίζονται συχνά στην αρχαία ελληνική γλώσσα, όπως αυτή του μι σε βήτα ή του πι σε κάπια ή του πι σε βήτα⁵⁵. Επομένως, με γλωσσολογικά κριτήρια τα τοπωνύμια Πίστειρα, Βίστιρος, Βάστειρα, Μάστειρα, Μάστηρα, όπως και οι ονομασίες Κίστειρος, Κίστυρος, που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα μπορούσαν να προσδιορίζουν την πόλη της Πιστύρου.

Στον αρχαίο οικισμό στο Vetren της Βουλγαρίας, ο οποίος έχει συσχετισθεί εύλογα με την Πίστυρο της αιγαιακής Θράκης, αποκαλύφθηκε επιγραφή, όπου αναγράφονται τόσο το όνομα Πίστιρος όσο και το εθνικό Πιστηρηνοί⁵⁶, οδηγώντας τους ερευνητές στην ταύτιση του οικισμού με την Πίστυρο της επιγραφής⁵⁷. Πολλοί εξ αυτών, λαμβάνοντας υπόψιν ότι τα τοπωνύμια Πίστυρος και Πίστιρος σχετίζονται μέχρι στιγμής τόσο με την πόλη στην περιοχή του Νέστου όσο και με το εμπόριον του Vetren, θεωρούν αρκετά πιθανό στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. εξόριστοι Θάσιοι της Πιστύρου να είχαν εγκαταλείψει την αιγαική πόλη εξαιτίας των επιβολών της αθηναϊκής ηγεμονίας και να ίδρυσαν το εμπόριον στη θρακική ενδοχώρα⁵⁸. Από οικονομικής-πολιτικής απόψεως, ωστόσο, η εποχή αυτή, όταν η πόλη εμφανίζεται ως ακμαία και αυτόνομη στους καταλόγους της Αθηναϊκής Συμμαχίας, είναι η πλέον πρόσφορη για τη δημιουργία του εμπορίου του Vetren από την Πίστυρο του Νέστου.

Όσον αφορά στην ετυμολογία αλλά και τη σημασία του τοπωνυμίου Πίστυρος, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Ο Σαμσάρης υποστηρίζει πως το Πίστυρος αποτελεί ένα εξελληνισμένο μορφολογικά τοπωνύμιο. Αυτό σημαίνει, πως η λέξη είχε θρακική ρίζα, και με την έλευση των Ελλήνων αποίκων στην αιγαική Θράκη απέκτησε ελληνική κατάληξη⁵⁹. Πολλές αποικίες των Ελλήνων στη Θράκη δημιουργήθηκαν σε θέσεις, όπου προϋπήρχαν θρακικοί οικισμοί⁶⁰. Σε αυτές μάλλον περιλαμβάνεται και το συγκεκριμένο πόλισμα, το οποίο υιοθέτησε και την ονομασία του προϋπάρχοντος θρακικού οικισμού.

5. Η οχύρωση του αρχαίου οικισμού

Η οχύρωση διαθέτει τέσσερα σκέλη: βόρειο, ανατολικό, νότιο και δυτικό. Επίσης, διαθέτει έξι πύργους: ανατολικό, νοτιοανατολικό, νότιο, νοτιοδυτικό, βορειοδυτικό και βόρειο, καθώς και δύο ανεξάρτητες πύλες, πέραν αυτών που ανοίγονται στους πύργους: τη νοτιοανατολική και τη βορειοανατολική⁶¹. Στην οχύρωση διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η αρχαιότερη αποτελείται από ευμεγέθεις στην πλειονότητά τους μαρμάρινους ορθογώνιους δόμους, και το σύστημα τειχοδομίας είναι κυρίως το ισόδομο ή ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο⁶². Οι αρμοί κάθε σειράς δόμων ακολουθούν την ίδια ευθεία και οι δόμοι είναι ισοϋψείς⁶³. Ωστόσο, στο τείχος της Πιστύρου το μήκος των πλίνθων

⁵⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022· Demetriou 2010, 81-82, υποσημ. 38.

⁵⁶ Loukoroulou 2004 866· Hatzopoulos 2013, 20. Στη στήλη αναγράφεται εις Πίστιρον (στ. 14) και Πιστηρηνώμ (στ. 16).

⁵⁷ Archibald 2004, 887.

⁵⁸ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁵⁹ Σαμσάρης 1980, 251-252.

⁶⁰ Isaac 1986, 70.

⁶¹ Για την προκαταρκτική μελέτη της οχύρωσης του οικισμού, βλ. Οικονομίδης 2018.

⁶² Frederiksen 2011, 183.

⁶³ Ορλάνδος 1994, 225.

ποικίλει, κάτι που δεν αποτελεί πρωτοτυπία⁶⁴, ενώ από τον 5ο αι. π.Χ. τείνουν να αποτελούν κανόνα οι ίδιες αναλογίες⁶⁵. Δεν παρατηρείται συνδυαστικό υλικό μεταξύ των δόμων με εξαίρεση εκείνους των πύργων, όπου χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Οι εξωτερικές επιφάνειες, αδρά επεξεργασμένες, είναι γνωστές στην αρχιτεκτονική ως *rustica*⁶⁶ ή με κύφωση ή με κυρτή επιφάνεια τύπου προσκεφάλου ή πλίνθοι λατομείου. Αυτό το είδος εξωτερικής επιφάνειας στις λιθοπλίνθους ήταν δημοφιλές, διότι οι οχυρώσεις έπρεπε να παρουσιάζουν στον επιτιθέμενο όψη τραχειά και ανθεκτική⁶⁷.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση χρησιμοποιούνται μικρότεροι ορθογώνιοι λίθοι, αλλά και αργοί. Οι περισσότεροι είναι λαξευμένοι, ορθογώνιοι ή επιμήκεις, και μικρών, κυρίως, διαστάσεων. Το σύστημα τειχοδομίας σε αυτήν τη φάση είναι ως επί το πλείστον το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα⁶⁸, ενώ σε ελάχιστα σημεία επιλέγεται το πολυγωνικό σύστημα. Οι λίθοι είναι τοποθετημένοι σε δρομική διάταξη, και σπανίως παρατηρείται η διάταξη φορμηδόν, με λίθους τοποθετημένους διάτονα, δηλαδή κατά το πάχος του τείχους⁶⁹, τεχνική προσφιλή στις οχυρώσεις άλλων πόλεων, όπως στα Άβδηρα⁷⁰. Χρησιμοποιούνται συχνά λιθινες σφήνες για την πλήρωση των κενών μεταξύ των λίθων. Στην εξωτερική όψη αρκετών από τους λαξευτούς λίθους είναι συχνές οι μικρές αυλακώσεις από τα εργαλεία του λιθοξόου, συνήθεια δημοφιλής στις οχυρώσεις των υστεροκλασικών χρόνων⁷¹.

Για την ακριβή χρονολόγηση των δύο οικοδομικών φάσεων της οχύρωσης δεν είμαστε βέβαιοι. Το ορθογώνιο σύστημα δόμησης δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά κάποια χρονική περίοδο. Απετέλεσε προσφιλές σύστημα τειχοδομίας κατά την αρχαιότητα⁷² και εξαπλώθηκε στον ελλαδικό χώρο από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και μετέπειτα. Ωστόσο, περιστασιακή χρήση του συστήματος αυτού στις οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων υιοθετείται ήδη από τον 7ο αι. π.Χ., στη Μικρά Ασία, μάλιστα, συναντάται από τον 9ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα της Σμύρνης και των Σάρδεων⁷³. Η νεότερη οικοδομική φάση πιθανότατα χρονολογείται στην όψιμη κλασική ή πρόιμη ελληνιστική περίοδο, όταν η οχυρωματική αρχιτεκτονική βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο λόγω της εξέλιξης της «πολιορκητικής τέχνης»⁷⁴. Εξάλλου, η προσάρτηση της Θράκης από τον Φίλιππο Β΄ στα μέσα του ίδιου αιώνα, σηματοδοτεί μία νέα φάση ακμής για το πόλισμα. Λόγω της θέσης του στη μεθόριο του μακεδονικού βασιλείου και της Θράκης, αλλά και της δεδηλωμένης οικονομικής τους ευμάρειας,

⁶⁴ Ο Marquand (1909, 31) επισημαίνει ότι κάποιες φορές στο ισόδομο σύστημα τειχοδομίας οι πλίνθοι είχαν μεν το ίδιο ύψος αλλά διαφορετικό μήκος.

⁶⁵ Ορλάνδος 1994, 223, 268.

⁶⁶ Ορλάνδος 1994, 218-219.

⁶⁷ Ορλάνδος 1994, 262.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (*De architectura*, Π.8.6), κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, οι δόμοι ενός τείχους ή τοίχου είναι ανισοϋψείς σε αντίθεση με το ισόδομο (Morris 1914, 52). Κατά τον Marquand (1909, 31) η διάταξη των ανισοϋψών δόμων συνήθως γινόταν εναλλάξ. Ωστόσο, ο ίδιος προσθέτει (1909, 31-32) πως αυτού του είδους η εναλλαγή στους δόμους δεν αποτελούσε κανόνα, αφού σε ψευδοϊσόδομες τειχοδομίες έχει παρατηρηθεί, λόγου χάριν, η παρεμβολή τεσσάρων υψηλών δόμων ανάμεσα σε δύο χαμηλούς.

⁶⁹ Morris 1914, 53.

⁷⁰ Καλλιντζή 2012β, 137.

⁷¹ Müller-Wiener 1995, 82-84.

⁷² Ορλάνδος 1994, 223-224.

⁷³ Nossov 2009, 15-16.

⁷⁴ Müller-Wiener 1995, 186· Frederiksen 2011, 99.

πρέπει υπήρξε σημαντικός κόμβος στο δίκτυο των οδών και των οχυρών που κατασκεύασε ο Φίλιππος στην περιοχή των Φιλίππων, αλλά και κατά μήκος της κοιλάδας του Νέστου, όπως η Μυρτούσσα-Αερικό, η Καλύβα και το Νεοχώρι⁷⁵. Επομένως, η δεύτερη οικοδομική φάση της οχύρωσης είναι αρκετά πιθανό να ανήκει σε αυτήν τη φάση ακμής⁷⁶. Δεν παρατίθενται πληροφορίες για τη στέγαση, τις πολεμίστρες⁷⁷ και τον περιδρομο⁷⁸ των τειχών, επειδή δεν διαθέτουμε ασφαλή στοιχεία για την ανωδομή της οχύρωσης.

5.1. Τα σκέλη της οχύρωσης

5.1.1. Το βόρειο σκέλος

Το βόρειο σκέλος είναι το τμήμα του τείχους ανάμεσα στη ΒΑ και στη ΒΔ γωνία της οχύρωσης. Το συνολικό μήκος του είναι 135 μ., εκ των οποίων τα πρώτα 70 μ. αντιστοιχούν στο μήκος του μεταπυργίου από τη ΒΑ γωνία των τειχών έως και τον βόρειο πύργο. Η απόσταση ανάμεσα στον βόρειο πύργο και στη ΒΔ γωνία της οχύρωσης είναι 57,50 μ., ενώ τα υπόλοιπα 7,50 μ. αντιστοιχούν στο μήκος του τείχους που εφάπτεται στον βόρειο πύργο, αποτελεί, δηλαδή, συγχρόνως και νότιο περιμετρικό τοίχο του πύργου. Το πάχος του βόρειου σκέλους είναι κατά μέσο όρο τα 2,90 μ. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου σκέλους, μήκους 25 μ. από τη ΒΑ γωνία του τείχους, το πάχος είναι μεγαλύτερο κατά 0,60 μ. περίπου, και φτάνει κατά τόπους τα 3,5 μ.

Όσον αφορά στην τεχνική δόμησης, το βόρειο σκέλος ανήκει στην αρχαιότερη οικοδομική φάση. Έχει κατασκευαστεί από μεγάλες μαρμάρινες πλίνθους ορθογωνίου σχήματος, κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα. Οι πλίνθοι είναι «τύπου λατομείου», έχουν, δηλαδή, σχεδόν ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια, είναι τοποθετημένες δρομικά και χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους. Κατά τόπους, οι δόμοι είναι ανισοΰψεις κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (εικ. 2). Το μάρμαρο δεν είναι το μοναδικό δομικό υλικό του βόρειου σκέλους, αφού χρησιμοποιούνται επίσης, αν και σπανιότερα, πλίνθοι γνευσίου. Κάποιοι από αυτούς υπερβαίνουν σε μήκος τα 11 μ. Κατά κανόνα οι δόμοι από γνεύσιο έχουν μικρότερο ύψος σε σύγκριση με τους παρακείμενους μαρμαρίνους.

Το τείχος είναι «διπλό» στην κάτοψη του, αποτελείται, δηλαδή, από δύο τοίχους, εξωτερικό και εσωτερικό (εικ. 3). Πίσω από τις μεγάλες λιθοπλίνθους και μεταξύ των δύο όψεων της τειχοδομίας, υπάρχει γέμισμα από μικρότερους αδρούς και πλακαρούς λίθους, λάσπη και μάζες κόκκινου πηλού που προέρχονται από την πήλινη ανωδομή. Η εσωτερική οικοδομική γραμμή της οχύρωσης, εκείνη δηλαδή που ήταν ορατή από το εσωτερικό της πόλης, αποτελείται εξολοκλήρου από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η ενδιάμεση «οικοδομική γραμμή» που διαχωρίζει τους δύο τοίχους της οχύρωσης είναι εμφανής στο διάστημα από τη ΒΑ γωνία της οχύρωσης μέχρι και 25 μ. δυτικότερα, αλλά και στα δυτικά του βόρειου πύργου σε αρκετά σημεία. Στο

⁷⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁷⁶ Ο Frederiksen (2011, 69) στην επικαιροποιημένη μελέτη του θεωρεί έγκυρες τις χρονολογικές αποδόσεις που προκύπτουν από την τειχοδομία, όταν αυτές συνδυάζονται με ιστορικά στοιχεία.

⁷⁷ Ο Frederiksen (2011, 95), ωστόσο, εκφράζει την άποψη πως οι οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων θα πρέπει να διέθεταν τετράγωνες πολεμίστρες στην υπερδομή των περιβόλων από τα αρχαϊκά χρόνια.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον Müller-Wiener (1995, 185), Marquand (1909, 292) και Μαστραπά (1994, 204) ο περιδρομος είναι επίσης γνωστός με τους όρους περίοδος ή περίπατος, και σχετιζόταν με το διάδρομο επάνω στο τείχος, όπου κινούταν η φρουρά.

υπόλοιπο, όπου η ενδιάμεση «οικοδομική γραμμή» είναι δυσδιάκριτη, δεν αποκλείεται αυτή να βρίσκεται κάτω από τη λιθορριπή που καλύπτει την άνω επιφάνεια του τείχους.

5.1.2. Το ανατολικό σκέλος

Το ανατολικό σκέλος εκτείνεται από τη ΒΑ γωνία έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, όπου βρίσκεται και ο ΝΑ πύργος. Στην πορεία του παρεμβάλλεται ο ανατολικός πύργος, ο οποίος διαχωρίζει το σκέλος σε δύο μεταπύργια διαστήματα. Το μήκος του πρώτου, από τη ΒΑ γωνία μέχρι τον ανατολικό πύργο, είναι 77,90 μ.⁷⁹. Το μήκος του πύργου κατά την πορεία τους τείχους, δηλαδή στη διεύθυνση Β-Ν, είναι 6,40 μ. Αμέσως μετά, το τείχος αποκλίνει από την αρχική ευθεία του και στρέφει ελαφρά προς τα ΝΔ έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης (εικ. 4). Το μήκος του δεύτερου αυτού μεταπυργίου είναι 39,60 μ., συμπεριλαμβανομένης της ανατολικής πλευράς του ΝΑ πύργου. Επομένως, το συνολικό μήκος⁸⁰ του ανατολικού σκέλους είναι 131,95 μ.

Όπως παρατηρήθηκε και στο βόρειο σκέλος, και εδώ το «γέμισμα» μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής όψης του τείχους αποτελείται από αργούς λίθους και πλακαρές πέτρες που συνδέονται με λάσπη και χώμα (εικ. 5). Το σύστημα τειχοποιίας που κυριαρχεί είναι το ισόδομο σύστημα. Οι σειρές των πλινθών ακολουθούν τη δρομική διάταξη, και η εξωτερική τους επιφάνεια είναι ακατέργαστη τύπου λατομείου (*rustica*).

Στο βόρειο μεταπύργιο διάστημα του ανατολικού σκέλους, πάχους 2,70 μ., το τείχος αποτελείται από δύο τοιχία, το εξωτερικό, πάχους 1,20 μ., και το εσωτερικό, πάχους 1,50 μ. (σχέδ. 1). Ωστόσο, το νότιο μεταπύργιο διάστημα, ανάμεσα στον ανατολικό και στο νοτιοανατολικό πύργο, συνίσταται μόνο από ένα τοιχίο, με πάχος 1,70 μ.

Σε απόσταση 11 μ. βορείως της ΝΑ γωνίας της οχύρωσης, ο περίβολος δημιουργεί γωνία και στρέφεται προς τα δυτικά, «εισχωρώντας» στο εσωτερικό του οικισμού. Το τμήμα αυτό έχει προσανατολισμό Δ-Α και είναι διπλό, αποτελείται, δηλαδή, από δύο τοιχία 1 μ. και 1,10 μ. συνολικού, πάχους 2,10 μ. και μήκους 6,20 μ. Το τμήμα αυτό θα μπορούσε να αποτελεί προηγήθηκη της οικοδόμησης του ΝΑ πύργου. Η νότια όψη αυτού του τμήματος αποτελείται κυρίως από λιθόπλινθους τοποθετημένες κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τειχοποιίας. Από αυτό το σημείο, όπου ο περίβολος «εισχωρεί» στον οικισμό, έως τη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, το πάχος του ανατολικού σκέλους παρουσιάζει περαιτέρω μείωση, αφού από το 1,70 μ. φτάνει πλέον το 1 μ.

Σε μικρή δοκιμαστική τομή που διενεργήθηκε ανάμεσα στη ΒΑ γωνία της οχύρωσης και στον ανατολικό πύργο, εξακριβώσαμε ότι στο εσωτερικό τους τείχους εφάπτονται κατοικίες, κάτι που είχε παρατηρηθεί, όπως προείπαμε, και στη ΒΑ γωνία, όπου ανασκάφηκε το 1971 η ελληνιστική κατοικία. Η παρουσία, εξάλλου, ιδιωτικών κατοικιών εντός του τείχους τεκμηριώθηκε και με μια μικρή ανασκαφική έρευνα βορείως του ΝΑ πύργου όπου αποκαλύφθηκε μια διμερής ιδιωτική κατοικία. Σε δεύτερη δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στην εξωτερική όψη του ανατολικού σκέλους, σε απόσταση 15 περίπου μ. βορείως του ανατολικού πύργου, διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο ύψος της οχύρωσης υπερβαίνει κατά τόπους τα 4 μ. Καταμετρήσαμε 14 σειρές

⁷⁹ Οικονομίδης 2018, 67.

⁸⁰ Συνυπολογίζοντας τον ανατολικό πύργο.

δόμων με τις τρεις τελευταίες να αποτελούν μάλλον το κρηπίδωμα της οχύρωσης, αν και δεν εντοπίστηκε το πέρας της τειχοδομίας (εικ. 6).

Στην εξωτερική επιφάνεια αρκετών πλινθών του ανατολικού σκέλους παρατηρήθηκαν εγχάρακτα γράμματα. Τα γράμματα ανήκουν στο αρχαϊκό παριανό αλφάβητο⁸¹, το οποίο υιοθετήθηκε και από την αποικία της Πάρου, τη Θάσο⁸². Κάποιες από τις επιγραφές είναι χαραγμένες επί τὰ λαία, δηλαδή από τα δεξιά προς τα αριστερά, κάποιες κατακόρυφα και υπάρχουν εκείνες που είναι χαραγμένες ἐς εὐθύν, δηλαδή από τα αριστερά προς τα δεξιά. Σπανίζουν οι επιγραφές με ένα ή δύο γράμματα, που θα μπορούσαν να είναι «σημεία οικοδόμων», να δηλώνουν, δηλαδή, τη σειρά με την οποία έπρεπε να τοποθετηθούν οι πλίνθοι επάνω στο τείχος⁸³. Οι περισσότερες αποτελούνται από τα τρία ή τέσσερα αρχικά γράμματα ονομάτων, πιθανόν λατόμων ή ιδιοκτητών λατομείων ή, ίσως, προσώπων που υποστήριξαν οικονομικά την ανέγερση της οχύρωσης. Η πρακτική αυτή συναντάται και στο υστεροαρχαϊκό τείχος της Θάσου⁸⁴. Μεταξύ των επιγραφών του τείχους της Πιστύρου εμφανίζονται αρκετές φορές τα ονόματα Έπιγ(ένης) (εικ. 7) και Γλαῦ(κος)⁸⁵.

Κατά μήκος της εξωτερικής όψης του ανατολικού σκέλους παρατηρήσαμε τετράγωνες οπές στις γωνίες των πλινθών. Οι οπές αυτές, διαστάσεων 10 εκ. περίπου, οι οποίες δεν είναι διαμπερείς, λειτουργούσαν ως υποδοχείς για τη στήριξη των κριωμάτων που ήταν απαραίτητα για την εκτέλεση των οικοδομικών εργασιών στα υψηλότερα σημεία της οχύρωσης. Παρόμοια πρακτική διαπιστώνεται και σε άλλες οχυρώσεις, όπως, λόγου χάριν, στην οχύρωση της αρχαίας Μεσσήνης, σε έναν από τους πύργους του δυτικού περιβόλου της πόλης⁸⁶. Στο νότιο άκρο του ανατολικού σκέλους εντοπίστηκε και μία τοξωτή οπή, 20 εκ. περίπου, η οποία είναι διαμπερής και χρησίμευε για την παροχέτευση των υδάτων του οικισμού (εικ. 8). Τέτοιου είδους αγωγοί έχουν παρατηρηθεί σε οχυρώσεις και άλλων πόλεων, όπως, για παράδειγμα, στα τείχη της Περγάμου και στην ακρόπολη της Ξάνθου⁸⁷.

5.1.3. Το νότιο σκέλος

Το νότιο σκέλος της οχύρωσης ξεκινά από το ανατολικό πέρας του νότιου τοίχου του ΝΑ πύργου, διακόπεται από τη ΝΑ πύλη, και συνεχίζει την πορεία του προς τα δυτικά καταλήγοντας στο δυτικό πέρας του νότιου τοίχου του ΝΔ πύργου. Έχει προσανατολισμό Α-Δ, αν και δεν είναι ευθύγραμμο, αλλά ελαφρώς καμπύλο. Το μήκος του διαστήματος από τη νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης –που συμπίπτει με τη νοτιοανατολική γωνία του ΝΑ πύργου– έως το ανατολικό άκρο της ΝΑ πύλης είναι 18,60 μ. Η αντίστοιχη απόσταση από το δυτικό άκρο της πύλης έως τη ΝΔ γωνία των τειχών, συμπεριλαμβανομένου και του νότιου πύργου που μεσολαβεί, είναι 171,10 μ. Επομένως, το συνολικό μήκος του νοτίου σκέλους της οχύρωσης, συνυπολογίζοντας και το άνοιγμα της ΝΑ πύλης, 4,15 μ., είναι 193,85 μ.

⁸¹ Για το παριανό αλφάβητο των αρχαϊκών χρόνων, βλ. Guarducci 2008, 74, 77.

⁸² Guarducci 2008, 298. Τη χρήση του παριανού αλφαβήτου σε αρχαϊκή επιγραφή που βρέθηκε στη Θάσο αναφέρει και ο Miller (2014, 152).

⁸³ Ορλάνδος 1994, 158-163· Müller-Wiener 1995, 85.

⁸⁴ Grandjean *et al.* 2011, 581-594· Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

⁸⁵ Παπαδόπουλος (υπό έκδοση).

⁸⁶ Müth 2010, 74, υποσημ. 38.

⁸⁷ Müller-Wiener 1995, 75, 78 εικ. 32β.

Το νότιο σκέλος του περιβόλου ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση της τειχοδομίας με εξαίρεση δύο τμήματά του, τα οποία διασώζουν τις ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους των αρχαϊκών χρόνων. Το πρώτο είναι το μεταπύργιο ανάμεσα στον ΝΑ πύργο και στη ΝΑ πύλη, ενώ το δεύτερο είναι ένα μικρό τμήμα δυτικά της ΝΑ πύλης, δίπλα στο θυραίο άνοιγμα της, το οποίο σώζεται σε μήκος μόλις 3 μ. Εδώ διακόπτεται η αρχαϊκή δόμηση και παίρνει τη σκυτάλη η δόμηση των υστεροκλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Οι οχυρώσεις από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. χάνουν, συνήθως, τη στιβαρότητα των αρχαιότερων τειχών και οι διαστάσεις των δόμων και των πλίνθων μειώνονται⁸⁸, κάτι που συμβαίνει και με το νότιο σκέλος της οχύρωσης της Πιστύρου. Την ίδια περίοδο, οι πύργοι δεν είναι κατά κανόνα ενσωματωμένοι στα τείχη, όπως συνέβαινε σε προσιότερες περιόδους, αλλά εξέχουν από τη γραμμή της τειχοδομίας⁸⁹. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο μικρός νότιος πύργος.

Οι περισσότεροι λίθοι του νότιου τείχους είναι λαξευμένοι, σχετικά ορθογώνιοι, λιγότερο επιμήκεις και μικρών διαστάσεων. Είναι διευθετημένοι σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα, ενώ, σε κάποια σημεία, συναντάται το ακανόνιστο ορθογώνιο (εικ. 9) και το πολυγωνικό –στο σημείο της υδρορροής Α– με την ψευδοϊσόδομη τειχοποιία να υπερισχύει των δύο άλλων. Δεν διαπιστώθηκε παρουσία άλλου συνδετικού υλικού πλην της λάσπης μεταξύ των αρμών, αλλά παρατηρούνται αρκετές σφήνες μεταξύ των μεγαλύτερων λίθων.

Προκειμένου να γίνει γνωστό το πάχος αυτού του σκέλους, διεξήχθησαν αρχικά τρεις δοκιμαστικές τομές –διαστάσεων 2 x 3 μ. η καθεμία– σε τρία σημεία, κοντά στην περιοχή του νότιου πύργου. Η εικόνα της κάτοψης του τείχους και τα στοιχεία που προέκυψαν από τις τρεις τομές είναι πανομοιότυπα. Το νότιο σκέλος αποτελείται σε εκείνα τα σημεία από δύο τοίχους, εξωτερικό και εσωτερικό, με το ίδιο πάχος των 1,40 μ., έχει, δηλαδή, συνολικό πάχος 2,80 μ. (εικ. 10). Ακανόνιστοι και πλακαροί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους αποτελούν το γέμισμα του τείχους. Ανάμεσα στους λίθους διακρίνονται και μάζες πηλού που προέρχονται από την πλινθινή ανωδομή της οχύρωσης. Ωστόσο, το δυτικό άκρο του νότιου σκέλους, σε μήκος τουλάχιστον 11 μ. από τον ΝΔ πύργο, παρουσιάζει διαφορετική εικόνα. Εκεί, το νότιο τείχος είναι «μονό», και διαθέτει έναν τοίχο, πάχους 1,60 μ. (εικ. 11).

Δυτικά της ΝΑ πύλης και σε απόσταση 45,50 μ. από αυτήν, στην εσωτερική παρεία του νοτίου τείχους, εντοπίστηκε κλίμακα μεταπυργίου, η οποία παρείχε πρόσβαση στον «περίπατο» της οχύρωσης (εικ. 12). Από αυτήν διασώζονται μόνο τρεις βαθμίδες, η καθεμία από τις οποίες αποτελείται από έναν ευμεγέθη και κατεργασμένο ορθογώνιο λίθο. Ο προσανατολισμός της κλίμακας είναι Α → Δ. Το τείχος σε αυτό το σημείο έχει πάχος 3,50 μ. και αποτελείται από δύο τοίχους, έναν εξωτερικό, πάχους 1,40 μ., και έναν εσωτερικό. Ανατολικά της κλίμακας και σε απόσταση 0,60 μ. από αυτήν, παρατηρείται στην εσωτερική πλευρά του τείχους ορθογώνιος αγωγός απορροής, με πλευρές δύο κάθετα τοποθετημένους λίθους και κάλυψη με μεγάλες λίθινες πλάκες. Είναι η εσωτερική όψη της υδρορροής (υδρορροή Β) που είχε εντοπιστεί το 2013.

Κατά μήκος του νότιου σκέλους εντοπίστηκαν δύο «εξοχές» και τρεις κατασκευές που σχετίζονται με την παροχέτευση των υδάτων της πόλης. Σε απόσταση 17,75 μ. από τη δυτική γωνία της ΝΑ πύλης, παρατηρήθηκε η πρώτη «εξοχή» από τη γραμμή της

⁸⁸ Lawrence 1979, 219· McNicoll 1997, 12.

⁸⁹ McNicoll 1986, 313.

τειχοδομίας, η οποία επεκτείνεται ως 22,90 μ. προς τα δυτικά, έχει δηλαδή μήκος περίπου 5 μ.⁹⁰. Η «εξοχή» έχει προσανατολισμό ελαφρώς ΒΔ-ΝΑ, και δεν αποκλείεται να αποτελεί τμήμα της οχύρωσης των αρχαϊκών χρόνων⁹¹ (εικ. 13). Είναι γνωστό ότι όταν ενέσκηπτε κίνδυνος, τα τείχη που παρουσίαζαν φθορές επισκευάζονταν πρόχειρα όπου ήταν αναγκαίο⁹², κάτι ιδιαίτερος διαδεδομένο κατά την ελληνιστική περίοδο, όταν οι ανακατασκευές αποτελούν τον κανόνα⁹³. Στην Πίστυρο, η ανακατασκευή των όψιμων κλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων είναι προφανής στο νότιο σκέλος από τη διαφορετική τειχοδομία, τουλάχιστον ως προς την εξωτερική όψη της οχύρωσης. Η ανακατασκευή ίσως επιβλήθηκε, όχι λόγω αμυντικών αναγκών, αλλά για να αντιμετωπιστούν πλημμυρικά φαινόμενα. Η μελέτη της στρωματογραφίας στην περιοχή του νότιου πύργου υποδεικνύει στρώματα άμμου και ύπαρξη πανίδας λιμνοθάλασσας. Η ανακατασκευή του νότιου σκέλους υπήρξε λιγότερο χρονοβόρα και κοστοβόρα, αν κρίνουμε από τον τύπο της τειχοδομίας και τα υλικά δομής. Η «εξοχή» που συζητήσαμε, ίσως αποτέλεσε κρηπίδωμα τόσο του νεότερου όσο και του αρχαιότερου τείχους, εφόσον το θεμέλιο συνήθως προεξείχε από τη γραμμή του τείχους, προκειμένου να παρέχει σταθερότερη στήριξη⁹⁴. Στα 39,20 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης εμφανίζεται δεύτερη «εξοχή» η οποία ολοκληρώνεται στα 45,20 μ. από το ίδιο σημείο, έχει, δηλαδή, συνολικό μήκος 6 μ.

Στο δυτικό πέρας αυτής της «εξοχής», γύρω στα 23 μ. δυτικά της ΝΑ Πύλης, βρέθηκε μία κατασκευή ενσωματωμένη στο νότιο σκέλος. Πρόκειται για υδρορροή (Υδρορροή Α), και είναι κατασκευασμένη από δύο κατακόρυφα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πέτρες μεγάλων διαστάσεων, που δημιουργούν άνοιγμα περίπου 0,30 μ. (εικ. 14). Ως κάλυμμα χρησιμοποιείται οριζόντια, επιμήκης, επίσης ασβεστολιθική, πλάκα, και ως δάπεδο μεγάλες πλάκες. Το άνοιγμα της υδρορροής Α έχει πλάτος 0,70 μ. και ύψος 0,80 μ.

Η δεύτερη υδρορροή (Υδρορροή Β) στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, παρατηρήθηκε 45 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης, και αποτελείται από μία μεγάλων διαστάσεων πλάκα ως δάπεδο και δύο κάθετες, όλες από γνεύσιο (εικ. 15). Το εσωτερικό άνοιγμα των πλακών είναι 0,17 μ., το ύψος τους 0,53 μ. και το μήκος τους 0,61 μ.⁹⁵.

Οι δύο υδρορροές εξυπηρετούσαν την παροχέτευση των ομβρίων υδάτων που συσσωρεύονταν στο εσωτερικό του πολισματος και ασκούσαν πιέσεις στην οχύρωση. Παρόμοια ανοίγματα συναντώνται στο βόρειο περίβολο της Αμφίπολης⁹⁶.

Σε απόσταση 58 μ. από το δυτικό όριο της ΝΑ πύλης εμφανίστηκε ένας λιθόκτιστος αγωγός που εφάπτεται του νοτίου σκέλους (εικ. 16). Το σωζόμενο μήκος του αγωγού υπερβαίνει τα 2 μ., έχει πλάτος 0,70 μ. και ο προσανατολισμός του είναι Δ-Α. Η

⁹⁰ Οικονομίδης 2018, 76.

⁹¹ Τμήματα αρχαϊκών οχυρώσεων έχουν εντοπιστεί κάτω από μεταγενέστερους περιβόλους και σε άλλες ελληνικές πόλεις, όπως η Καυλωνία, οι Επιζεφύριοι Λόκροι, η Σμύρνη και τα Στάγειρα (Frederiksen 2011, 60-61, 114).

⁹² Nossov 2009, 16.

⁹³ Ducrey 1986, 134· Frederiksen 2011, 113-114.

⁹⁴ Lawrence 1979, 205.

⁹⁵ Οικονομίδης 2018, 77-78.

⁹⁶ Ο Λαζαρίδης (1975, 56, εικ. 1, 59-60) και ο Lawrence (1979, 270-272) αναφέρονται στο σύστημα απορροής υδάτων στο τείχος της Αμφίπολης.

κατασκευή του είναι διμερής: εσωτερικά, δηλαδή στο σημείο που άπτεται του τείχους, αποτελείται από μεγάλους αδρούς λίθους, ενώ εξωτερικά από μεγάλους πλακαρούς. Ο λιθόκτιστος αγωγός απομάκρυνε τα νερά του οικισμού πιθανότατα προς τη λιμνοθάλασσα⁹⁷, επειδή στο σημείο η επίχωση περιείχε ιλύ, άμμο και λιμνοθαλάσσια πανίδα.

5.1.4. Το δυτικό σκέλος

Το δυτικό σκέλος της οχύρωσης εκτείνεται από το νότιο πέρας του δυτικού τοίχου του ΝΔ πύργου έως τη ΒΔ γωνία της οχύρωσης. Το σκέλος αυτό έχει προσανατολισμό Β-Ν, το συνολικό μήκος του, ανέρχεται στα 64,40 μ., και δεν διαθέτει πύλη. Το πάχος του είναι 1,60 μ. και διαθέτει «μονό» τοίχιο (εικ. 17).

Κρίνοντας από την τειχοδομία του, το δυτικό σκέλος ανάγεται και αυτό στην πρώτη οικοδομική φάση, μαζί με το βόρειο και το ανατολικό, εφόσον η εξωτερική του όψη αποτελείται από ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους, μεγάλου και μεσαίου μεγέθους. Το σύστημα τειχοποιίας είναι κυρίως το ισόδομο ορθογώνιο αλλά κατά τόπους παρατηρήθηκε και το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Η εξωτερική επιφάνεια των πλίνθων έχει ακατέργαστη προσκεφαλόσχημη πρόσοψη (*rustica*). Στην τοποθέτηση των μαρμάρινων πλίνθων και των λίθων της εσωτερικής γραμμής του τείχους, εντοπίζεται η δρομική διάταξη. Κατά μήκος του τείχους και ανάμεσα στις πλίνθους διακρίνονται γεμίσματα από μικρούς ορθογώνιους λίθους κατά το ισόδομο σύστημα τειχοποιίας. Στους λίθους παρατηρείται ελαφρά κατεργασία στην εξωτερική τους επιφάνεια. Δεν υπάρχει συνδετικό υλικό ανάμεσα στους δόμους του περιβόλου. Όπως και στο ανατολικό σκέλος, υπάρχουν κάποιες πλίνθοι που έχουν εγχάρακτα γράμματα στην πρόσοψή τους. Στο δυτικό σκέλος εντοπίστηκαν οι επιγραφές «ΟΣ» και «Ν», πιθανόν «οικοδομικά σημεία».

Το δυτικό τείχος, όπως είναι εμφανές από την κάτοψή του, οριοθετείται εξωτερικά από τις μαρμάρινες πλίνθους και εσωτερικά από σειρά λίθων, ακανόνιστου σχήματος και διαφόρων μεγεθών, οι οποίοι φέρουν ίχνη επεξεργασίας στην εξωτερική όψη και στην άνω επιφάνειά τους. Για το γέμισμα του τείχους χρησιμοποιούνται αργοί λίθοι και χώμα, ενώ παρατηρήθηκαν και εδώ μάζες πηλού, που προέρχονται από την ανωδομή του τείχους. Πρόσθετα στοιχεία προέκυψαν από δοκιμαστικές τομές εσωτερικά του δυτικού σκέλους. Σε μία από αυτές τομές εντοπίστηκε εσωτερικά του σκέλους ένας τοίχος, πάχους 0,50 μ., ο οποίος το τέμνει καθέτως με κατεύθυνση Δ-Α⁹⁸. Ο τοίχος αυτός πρέπει να ανήκει σε κτίσμα που χρησιμοποιεί το δυτικό σκέλος ως εξωτερικό του τοίχο, πρακτική που έχουμε διαπιστώσει σε όλα τα σκέλη της οχύρωσης.

⁹⁷ Στα ελληνιστικά χρόνια σύμφωνα με τους Ergüner και Genc (2015, 45 εικ. 13) χρονολογείται ο λιθινός αγωγός αποχέτευσης, διαστάσεων 0,50 x 0,50 μ., που βρέθηκε στο βόρειο περίβολο του Παρίου, και ο οποίος είναι παρόμοιος στη μορφή και στις διαστάσεις με το λιθινό αγωγό που εντοπίστηκε στο νότιο σκέλος της Πιστύρου.

⁹⁸ Οικονομίδης 2018, 81, εικ. 40.

5.2. Οι πύργοι

5.2.1. Ο ανατολικός πύργος

Κατά μήκος του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης και σε απόσταση 77,90 μ. από τη ΒΑ γωνία βρίσκεται ο ανατολικός πύργος (εικ. 18). Είναι ορθογώνιας κάτοψης ενώ στο εσωτερικό του διακρίνεται «γέμισμα» από αργούς λίθους και χώμα, κατάλοιπο της κατάρρευσής του. Από τα σημεία ένωσης του πύργου με το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης είναι έκδηλο πως ο ανατολικός πύργος ήταν ενσωματωμένος στον αρχικό σχεδιασμό του περιβόλου, επειδή οι δόμοι του βόρειου και του νότιου τοίχου του πύργου εισχωρούν καθέτως στο τείχος. Συν τοις άλλοις, η εξωτερική όψη του πύργου είναι παρόμοια με αυτήν του τείχους, χρησιμοποιεί, δηλαδή, μαρμάρινες ορθογώνιες πλίνθους με ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια. Στον ανώτερο σωζόμενο δόμο του πύργου, ανάμεσα στις ορθογώνιες πλίνθους, παρατηρούμε και μικρότερους λίθους τοποθετημένους σε κενά μεταξύ των μεγάλων δόμων. Μέχρι σήμερα σε αυτόν τον πύργο έχουν αποκαλυφθεί πέντε δόμοι στο βόρειο τείχος του και τέσσερις στον ανατολικό και στον νότιο. Έχει εντοπιστεί συνδετικό ασβεστοκονίαμα ανάμεσα στους δόμους των τοίχων.

Η περίμετρος του ανατολικού πύργου είναι 20,85 μ. Το μήκος του βόρειου τοίχου του πύργου είναι 4,95 μ., του ανατολικού 6,20 μ. και του νότιου 3,30 μ. Το πάχος του βόρειου τοίχου φτάνει τα 0,45 μ., του ανατολικού το 1 μ. και του νότιου τα 0,40 μ. Στον βόρειο τοίχο του πύργου διασώζονται 5 δόμοι, στον ανατολικό 4 και στο νότιο 3 δόμοι. Η απόσταση ανάμεσα στις εξωτερικές γραμμές του βόρειου και στο νότιου τοίχου του πύργου είναι 6,40 μ. Εσωτερικά, το πλάτος του πύργου είναι 5,35 μ. (στον άξονα Β-Ν) και το μήκος του (στον άξονα Δ-Α) κυμαίνεται από 3,95 μ. στη βόρεια πλευρά του έως 2,30 μ. στη νότια πλευρά του.

5.2.2. Ο νοτιοανατολικός πύργος

Στη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, όπου το ανατολικό σκέλος συναντά το νότιο σκέλος του περιβόλου, προεξέχει από τη γραμμή του τείχους ο ΝΑ πύργος (εικ. 19). Έχει ορθογώνιο σχήμα και στην εξωτερική του όψη κυριαρχούν οι μεγάλοι μαρμαρίνοι δόμοι, με ακατέργαστη την εξωτερική τους επιφάνεια. Οι μαρμαρόπλινθοι είναι παρατεταγμένες δρομικά, όπως και στον ανατολικό πύργο. Η ανατολική πλευρά του ΝΑ πύργου ακολουθεί την οικοδομική γραμμή του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης. Την εσωτερική «γραμμή» του πύργου αποτελούν αργοί λίθοι που συνδέονται μεταξύ τους με λάσπη.

Το μήκος του πύργου (στον άξονα Β-Ν) είναι 6,10 μ. και το πλάτος του (στον άξονα Δ-Α) 6,30 μ. Επομένως, η περίμετρος του φτάνει τα 18,5 μ. Το πάχος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του πύργου ισούται με 1 μ., ενώ το πάχος του νότιου τοίχου είναι ελαφρώς μεγαλύτερο αγγίζοντας το 1,30 μ. Ο ΝΑ πύργος στη σημερινή του μορφή είναι δίχωρος. Ο νοτιότερος, που ονομάζουμε Χώρο Α έχει μήκος (Δ-Α) 4,20 μ., πλάτος (Β-Ν) 4,80 μ., και οριοθετείται στα βόρεια από έναν εσωτερικό τοίχο. Ο συγκεκριμένος τοίχος συνίσταται εξολοκλήρου από ακανόνιστους λίθους, έχει πάχος 0,50 μ. (Β-Ν), μήκος 4,20 μ. (Δ-Α) και στο κέντρο του διασώζεται ένα θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1,20 μ., που συνέδεε τους δύο χώρους του πύργου.

Βορείως του εσωτερικού τοίχου βρίσκεται ο Χώρος Β. Βρίσκεται ανατολικά του Χώρου Ι που παρουσιάζουμε παρακάτω, και έχει διαστάσεις 4,80 (Β-Ν) x 4,20 μ. (Α-Δ). Ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του έχουν πάχος 1 μ. Νοτίως οριοθετείται από τον εσωτερικό τοίχο του πύργου, ενώ το βόρειο όριο του χώρου αυτού είναι το τμήμα της οχύρωσης που τέμνει καθέτως το ανατολικό σκέλος. Η τοιχοδομία των χώρων αυτών είναι ισοδομική ή ψευδοϊσοδομική με μικρών διαστάσεων δόμους, ως 0,20 μ. Κυριαρχεί το δρομικό σύστημα δόμησης, και μόνο σε μεμονωμένα σημεία παρατηρείται η φορμηδόν διάταξη⁹⁹.

Ο ΝΑ πύργος δεν πρέπει να ήταν εξαρχής δίχωρος. Είναι πιθανόν ότι η συγκεκριμένη διευθέτηση πραγματοποιήθηκε κατά τα ελληνιστικά χρόνια, διότι τότε επικράτησε η συνήθεια να διαχωρίζονται εσωτερικά οι πύργοι σε ορθογώνιους χώρους ή διαμερίσματα¹⁰⁰. Παράδειγμα πύργου με πολλούς χώρους αποτελεί ο Νέος Πύργος στο δυτικό τείχος της Ζώνης, ο οποίος στον πρώτο όροφο διαθέτει πέντε χώρους¹⁰¹. Ολόκληρος ο ΝΑ πύργος εικάζουμε ότι προστέθηκε όταν καταργήθηκε το κάθετο τμήμα του τείχους, ενώ πριν από την κατάργηση, ρόλο πύργου στα ανατολικά της βασικής πύλης μάλλον έπαιζε ο Χώρος Ι που προαναφέραμε.

5.2.3. Ο νότιος πύργος

Σε απόσταση 51 μ. από τη δυτική γωνία της ΝΑ πύλης, εντοπίστηκε ο νότιος πύργος (εικ. 20). Η απόστασή του από τον εντοπισμένο ΝΑ πύργο της πόλης είναι περίπου 60 μ. Ο νότιος πύργος έχει ορθογώνια κάτοψη και είναι πολύ μικρότερος των άλλων πύργων. Η δόμησή του είναι διαφορετική από των υπολοίπων, αφού δεν διαθέτει μεγάλους δόμους λατομείου στις εξωτερικές του επιφάνειες. Εδώ παρατηρείται η χρήση μικρότερων λίθων με επεξεργασμένη την εξωτερική τους όψη. Ανάμεσα στους λίθους υπάρχει ως συνδετικό υλικό απλή λάσπη. Ο νότιος πύργος δεν είναι ενσωματωμένος στο νότιο σκέλος του περιβόλου, καθώς οι δόμοι του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του πύργου δεν «δένουν» με το νότιο τείχος, αλλά διακόπτονται στην εξωτερική οικοδομική γραμμή του τείχους. Συνήθως, η τοιχοδομία των σύγχρονων με την οχύρωση πύργων συμπλέκεται με τη δόμηση της οχύρωσης, διότι με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν αποτελεσματικότερη «αλληλοστήριξη» τους¹⁰². Η πρακτική των αυτόνομων στατικά πύργων στην οχυρωματική αρχιτεκτονική ξεκίνησαν να καθιερώνονται από τα ελληνιστικά χρόνια¹⁰³. Ίσως, λοιπόν, ο μικρός νότιος πύργος να αποτελεί μία κατασκευή αυτής της εποχής.

Το μήκος του Νότιου πύργου (Δ-Α) είναι 6,10 μ. και το πλάτος του (Β-Ν) 2,45 μ., ενώ η περίμετρος του πύργου πλησιάζει τα 11 μ. Το πάχος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου ανέρχεται στα 0,90 μ., ενώ αυτό του νότιου τοίχου είναι στο 1 μ. Το σωζόμενο ύψος του πύργου, που είναι μικρότερο από τους δύο προηγούμενους, μόλις υπερβαίνει το 1 μ. Ο εσωτερικός χώρος που σχηματίζεται έχει διαστάσεις 4,30 (Δ-Α) x 1,45 μ. (Β-Ν)¹⁰⁴.

⁹⁹ Οικονομίδης 2018, 84, 85, εικ. 42.

¹⁰⁰ Lawrence 1979, 223-224.

¹⁰¹ Παρδαλίδου 2015, 45.

¹⁰² Lawrence 1979, 221· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 116-117.

¹⁰³ McNicoll 1986, 313· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 117, 135.

¹⁰⁴ Οικονομίδης 2018, 86-87, εικ. 43.

5.2.4. Ο νοτιοδυτικός πύργος

Ο νοτιοδυτικός πύργος βρίσκεται στη συμβολή του νότιου και του δυτικού σκέλους της οχύρωσης, και έχει ορθογώνια κάτοψη. Λόγω της θέσης του, ένα τμήμα του πύργου εισχωρεί στη ΝΔ γωνία του περιβόλου, ενώ το υπόλοιπο προβάλλει ως ορθογώνια προεξοχή προς τα δυτικά (εικ. 21).

Η δόμηση του συγκεκριμένου πύργου εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του βόρειου, του ανατολικού και του δυτικού σκέλους της οχύρωσης. Οι δόμοι του αποτελούνται από μαρμάρινες πλίνθους που έχουν ακατέργαστη την εξωτερική τους όψη (*rustica*). Διασώζονται δύο δόμοι και το σωζόμενο ύψος τους δεν υπερβαίνει το 1 μ., με τις πλίνθους να έχουν δρομική διάταξη κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα.

Οι τοιχοδομίες αποτελούνται από δύο όψεις, εσωτερική και εξωτερική, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει γέμισμα από αργούς λίθους και χώμα. Η εξωτερική όψη συνίσταται, όπως ειπώθηκε, από μαρμάρινους δόμους, ενώ στην εσωτερική συναντώνται τόσο μαρμάρινες πλίνθοι όσο και αργοί και ορθογώνιοι λίθοι, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Αντιθέτως, στην εσωτερική όψη, οι λίθοι εμφανίζουν ακανόνιστη ορθογώνια διάταξη, τα κενά της οποίας συμπληρώνονται με γεμίσματα από αργούς λίθους. Στην εσωτερική όψη του δυτικού και του νότιου τοίχου λιγότεροι ορθογώνιοι λίθοι είναι τοποθετημένοι φορμηδόν, ενώ σε εκείνη του ανατολικού τοίχου ο ανώτερος σωζόμενος δόμος αποτελείται από μαρμάρινες πλίνθους, και στηρίζεται σε κατώτερους δόμους από ορθογώνιους λίθους. Το πάχος των τοίχων είναι 1,25 μ.

Ο συγκεκριμένος πύργος, επειδή είναι διευθετημένος στη ΝΔ γωνία των τειχών του πολισματος, εφάπτεται στο τείχος κατά την ανατολική και τη βόρεια πλευρά του. Ο ανατολικός τοίχος του, δηλαδή, συναντά τη νότια όψη του νότιου σκέλους της οχύρωσης, ενώ ο βόρειος καταλήγει στο δυτικό σκέλος της οχύρωσης. Λόγω αυτής της ιδιαιτερότητας, οι τοίχοι του ΝΔ πύργου έχουν διαφορετικό μήκος ο καθένας: ο ανατολικός 2,70 μ., ο νότιος 7,40 μ., ο δυτικός 8,00 μ. και ο βόρειος 5,90 μ. Η περίμετρος του ανέρχεται στα 24 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του πύργου είναι 5,50 x 4,60 μ., στο νότιο τμήμα, ωστόσο, παρατηρείται επέκτασή του κατά 0,30 μ. προς τα ανατολικά.

Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτόν τον πύργο εντοπίστηκαν τρεις μικρές πύλες. Οι δύο από αυτές βρίσκονται στη βορειοανατολική και τη νοτιοδυτική γωνία του, παρέχοντας πρόσβαση σε κάποιον που εισερχόταν σε αυτόν από την ύπαιθρο. Το πλάτος κάθε πύλης είναι 1,25 μ. Η τρίτη πυλίδα βρισκόταν ανάμεσα στο δυτικό και το νότιο σκέλος της οχύρωσης, και συνέδεε τον πύργο με το εσωτερικό του πολισματος. Η πυλίδα έχει πλάτος (B→N) 1 μ. και μήκος (Δ→Α) 1,60 μ. Το δάπεδο αυτής της εισόδου αποτελείται από αργούς και πλακαρούς λίθους, ενώ ως εξωτερικό (δυτικό) «κατώφλι» χρησιμοποιούνται οι μαρμάρινες πλίνθοι του πύργου. Η εσωτερική (ανατολική) γραμμή της εισόδου βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον ανατολικό τοίχο του νοτιοδυτικού πύργου και με την εσωτερική οικοδομική γραμμή του δυτικού τείχους. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στις δύο πύλες του πύργου, μας κάνει να υποθέσουμε ότι η δυτική είναι αυτή που οδηγούσε στον ισόγειο χώρο, ενώ η βόρεια εκείνη που οδηγούσε στον όροφο με το πήλινο δάπεδο. Παχύ σκουρόχρωμο στρώμα στο δάπεδο του ισόγειου προδίδει την παρουσία εδώ ξύλινου κλιμακοστασίου.

Στην όψη του δυτικού τείχους που βρίσκεται στο εσωτερικό του πύργου, και πολύ κοντά στη βόρεια πύλη του, αποκαλύφθηκε εγχάρακτη επιγραφή με το εθνικό όνομα «ΘΑΣΙΩΝ».

5.2.5. Ο βορειοδυτικός πύργος

Ο βορειοδυτικός πύργος είναι τοποθετημένος στη ΒΔ γωνία του περιβόλου, στο σημείο όπου το δυτικό σκέλος συναντά το βόρειο (εικ. 22). Δεν είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί πλήρως, επειδή εντοπίστηκε εκ των υστέρων μπροστά σε μία από τις δύο εισόδους του αρχαιολογικού χώρου. Ωστόσο, ένα τμήμα του έχει έρθει στο φως και είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε την κάτοψη και τις διαστάσεις του.

Από τον πύργο έχουν αποκαλυφθεί εξολοκλήρου ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος, καθώς και τμήματα του δυτικού και του βόρειου. Σε κάθε τοίχο έχει ανασκαφεί μόνον ένας δόμος. Στην εξωτερική όψη των τοίχων χρησιμοποιούνται και εδώ μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι με ακατέργαστη (*rustica*) επιφάνεια, ενώ η εσωτερική γραμμή αποτελείται από μικρούς λαξευτούς ορθογώνιους λίθους. Ανάμεσα στις δύο όψεις υπάρχει γέμισμα από αργούς λίθους και χώμα. Το μήκος του νότιου τοίχου του είναι 3,70 μ. και του ανατολικού 3,30 μ. Από τους τοίχους που δεν αποκαλύφθηκαν πλήρως ως τώρα, ο βόρειος έχει μήκος 2,25 μ. και ο δυτικός 3,20 μ. Το πάχος των τοίχων σε αυτόν τον πύργο ακολουθεί τον ίδιο κανόνα με τους τοίχους του ΝΔ πύργου (1,25 μ.). Οι εξωτερικές διαστάσεις του πύργου φαίνεται ότι είναι 7,90 (B→N) x 5,50 μ. (Δ→Α).

5.2.6. Ο βόρειος πύργος

Ο βόρειος πύργος όπως και ο ΒΔ, δεν έχει αποκαλυφθεί εξολοκλήρου, επειδή επεκτείνεται εκτός της περιφράξης του αρχαιολογικού χώρου. Προς το παρόν έχει, αποκαλυφθεί το νότιο τμήμα του, το οποίο εφάπτεται στο βόρειο σκέλος της οχύρωσης (εικ. 3). Από τον βόρειο πύργο διασώζονται δύο τοίχοι, ο ανατολικός και ο δυτικός, οι οποίοι είναι παράλληλοι μεταξύ τους και τέμνουν καθέτως το βόρειο τείχος. Ο πύργος χωροθετείται 70 μ. δυτικά της ΒΑ γωνίας του τείχους και το εξωτερικό πλάτος του (Δ-Α) –στο σημείο επαφής του με το βόρειο σκέλος του περιβόλου– είναι 7,50 μ. Το μέγιστο μήκος του τμήματος του πύργου που έχει αποκαλυφθεί στον άξονα Β-Ν είναι ίσο με 1,20 μ. Το πάχος των τοίχων, δυτικού και ανατολικού, είναι 1 μ., επομένως, το εσωτερικό πλάτος του πύργου ανέρχεται στα 5,50 μ.

Σχετικά με την τοιχοδομία του πύργου, παρατηρούμε ότι απουσιάζουν οι ορθογώνιες πλίνθοι στις εξωτερικές όψεις και αντί αυτών χρησιμοποιούνται λαξευμένοι λίθοι διαφόρων μεγεθών, ορισμένοι ορθογώνιοι. Οι τοιχοδομίες πύργου και οχύρωσης δεν «συμπλέκονται», εικάζουμε, λοιπόν, ότι και ο βόρειος πύργος, όπως και ο νότιος, δεν ενσωματώθηκε εξ αρχής στην οχύρωση του πολισματος, αλλά προσκολλήθηκε σε μεταγενέστερη φάση¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Οικονομίδης 2018, 91-92, εικ. 46 α-γ.

5.3. Οι πύλες της οχύρωσης

5.3.1. Η νοτιοανατολική πύλη

Σε απόσταση 6,20 μ. από το δυτικό όριο του ΝΑ πύργου εντοπίστηκε η μεγάλη ΝΑ πύλη του οικισμού. Πρόκειται για ένα παράδειγμα αξονικής πύλης, τοποθετημένης σε μεταπύργιο διάστημα¹⁰⁶. Πύλες αξονικού τύπου χρησιμοποιούνταν στις οχυρώσεις από τους αρχαίους χρόνους, και παραδείγματα αυτού του τύπου εντοπίζονται σε πόλεις όπως η Θάσος, τα Στάγειρα, τα Άβδηρα, η Σάμος, η Μίλητος, η Φώκαια, η Ελευσίνα και πολλές ελληνικές πόλεις της Σικελίας¹⁰⁷. Η πύλη πρέπει να υπήρχε με την ίδια αυτή αξονική διαρρύθμιση πριν την οικοδόμηση του ΝΑ πύργου, χρησιμοποιώντας για την άμυνά της παράπλευρο προς ανατολάς Χώρο 1. Αργότερα, η προσθήκη του ΝΑ πύργου, πιθανόν στα πρώιμα κλασικά χρόνια, ενδυνάμωσε σημαντικά την προστασία της. Ο νεόκτιστος πύργος υπερασπιζόταν με στρατηγικό τρόπο την κεντρική πύλη, όντας τοποθετημένος σε τέτοιο σημείο ώστε να απειλεί την ακάλυπτη δεξιά πλευρά των επιτιθεμένων, η οποία δεν προστατευόταν από τις ασπίδες τους¹⁰⁸.

Η συγκεκριμένη πύλη απαρτίζεται από δύο τμήματα: το νότιο, το πρώτο που συναντούσε κανείς κατευθυνόμενος προς το εσωτερικό του πολισματος, και το βόρειο. Διαθέτει, επίσης, δύο θυραία ανοίγματα, εξωτερικό και εσωτερικό (σχέδ. 2). Η ύπαρξη δύο θυραίων ανοιγμάτων στη ΝΑ πύλη παρείχε δικλείδα ασφαλείας για τους κατοίκους, αφού, σε περίπτωση παραβίασης του εξωτερικού θυραίου ανοιγματος, η άμυνα συνεχιζόταν με την υπεράσπιση του εσωτερικού. Η ενσωμάτωση εσωτερικών κλειστών αυλών στις πύλες κατέστη αρκετά δημοφιλής στα υστεροκλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια¹⁰⁹, και ήταν ιδιαίτερος αποτελεσματική για την άμυνα μιας πόλης. Πύλες με εσωτερικές αυλές συναντώνται στη Μαντίνεια και στη Στύμφαλο¹¹⁰. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η διμερής διευθέτηση της ΝΑ πύλης να αποτελούσε εξαρχής χαρακτηριστικό της πύλης, είτε να υιοθετήθηκε κατά την κλασική περίοδο.

Το πλάτος του εξωτερικού θυραίου ανοιγματος είναι 4,15 μ. και σε αυτό βρέθηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι λίθοι με τόρμους για τις δοκούς ασφαλείας της πύλης. Κατά την προσπάθεια εντοπισμού του δαπέδου της πύλης παρατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία μεγάλοι πλακαροί λίθοι, ως συνέχεια του λιθόστρωτου δρόμου, αλλά στο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του το δάπεδο αποτελείται από συμπαγείς μάζες κόκκινου και κίτρινου πηλού μαζί με σκληρό μείγμα χαλκιού και θραυσμάτων σιδηρομεταλλεύματος.

Ανάμεσα στο νότιο και στο βόρειο διαμέρισμα της πύλης υπάρχει το εσωτερικό θυραίο άνοιγμα, όπου παρατηρήθηκαν δύο παραστάδες, μία δυτική και μία ανατολική, οι οποίες όριζαν τις εσωτερικές θύρες. Όπως και στο εξωτερικό άνοιγμα, βρέθηκαν και στο εσωτερικό τόρμοι σε μεγάλες πλακαρές πέτρες για τους άξονες των θυρών, με ορατές τις κυκλικές βαθύνσεις για τις στρόφιγγες των θυρών. Ορθογώνια αβαθής βάθυνση σε μεγάλο λίθο που οριοθετεί το άνοιγμα από ανατολικά, υποδεικνύει ότι στο

¹⁰⁶ Winter 1971a, 208, 222· Müller-Wiener 1995, 185. Ο Frederiksen (2011, 72-73, 87-88, 95-97) συμπληρώνει πως ο τύπος της αξονικής πύλης ήταν ο πιο διαδεδομένος στις οχυρώσεις ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια. Σημειώνει επίσης (2011, 55, υποσημ. 51) ότι ο παράπλευρος πύργος πρέπει να διαχωριστεί από την έννοια της αξονικής πύλης, αφού συναντώνται παραδείγματα αυτών των πυλών και χωρίς πύργους.

¹⁰⁷ Frederiksen 2011, 123, 128, 136, 157, 159, 161, 169-170, 182, 185-186, 191-192, 195.

¹⁰⁸ Winter 1971a, 210· Lawrence 1979, 304.

¹⁰⁹ Müller-Wiener 1995, 186· Δούριου 2018, 169.

¹¹⁰ Müller-Wiener 1995, 185, εικ. 103.

σημείο αυτό ήταν τοποθετημένη παραστάδα που είχε εντοπιστεί πεσμένη κατά την ανασκαφική έρευνα της πύλης. Ακριβώς νοτίως της παραστάδας, στη ΒΑ γωνία του νότιου διαμερίσματος, εντοπίζεται τετράπλευρο λιθόκτιστο έδρανο αδιευκρίνιστης χρήσης. Στο νότιο τμήμα της πύλης διασώζεται ογκώδης λίθος με τώρμο και αύλακα μολυβδοχόησης, ο οποίος προοριζόταν για την κεντρική δοκό στήριξης στεγάστρου (σχέδ. 2).

Το μήκος (B-N) του νοτίου διαμερίσματος της πύλης είναι 4,50 μ., ενώ το αποκαλυφθέν μήκος του βόρειου 2,20 μ. Το πλάτος του βόρειου τμήματος είναι 4,05 μ., όντας ελαφρώς μειωμένο σε σχέση με το πλάτος του νότιου τμήματος που είναι 4,15 μ. Το πλάτος του εσωτερικού θυραίου ανοίγματος, μεταξύ των δύο παραστάδων, ανέρχεται σε 3,60 μ., ενώ του εξωτερικού θυραίου ανοίγματος, μεταξύ των παραστάδων, είναι 3,45 μ., και από τώρμο σε τώρμο 2,65 μ.

Οι πλάγιοι τοίχοι της πύλης είναι κατασκευασμένοι κυρίως από μεγάλες ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους αλλά και από μικρότερους ορθογώνιους λίθους. Τα συστήματα τοιχοδομίας που ακολουθούνται σε αυτούς είναι το ακανόνιστο ορθογώνιο και το ψευδοϊσόδομο. Οι πλάγιοι τοίχοι έχουν υποστεί πολλές επεμβάσεις και επιδιορθώσεις, με την πλειονότητα των δόμων να αποτελούν προσθήκες σε δεύτερη χρήση. Το πάχος των πλάγιων τοίχων κυμαίνεται από 1 ως 1,10 μ.¹¹¹. Η συνύπαρξη διαφορετικών δομικών υλικών –μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι με μικρούς ορθογώνιους λίθους– και διαφορετικών συστημάτων τοιχοδομίας στους πλάγιους τοίχους συνιστά σημαντική οικοδομική παρέμβαση, που πρέπει να ανήκει στον 4ο αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα, όταν και η αμυντική αρχιτεκτονική γίνεται συνθετότερη¹¹². Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφισβήτηση για την παρουσία της κατά πρώτη οικοδομική φάση της οχύρωσης, αυτή των αρχαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούν οι μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι που διασώζονται μετά το δυτικό εξωτερικό της πέρας. Πιθανόν, κατά την περίοδο της ανακατασκευής της να προστέθηκε ένα δεύτερο δάπεδο με σκληρό πατημένο χώμα και μάζες πηλού.

Ανάμεσα στη ΝΑ πύλη και στον ΝΑ πύργο μεσολαβούν δύο χώροι με ορθογώνια κάτοψη. Ο Χώρος 1, στον οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, βρίσκεται μεταξύ του νοτίου τμήματος της πύλης και του βόρειου χώρου του ΝΑ πύργου. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 5.30 x 4.35 μ., και μάλλον αποτέλεσε τον αρχικό πύργο προστασίας της πύλης, πριν από την προσθήκη του ΝΑ πύργου. Ο βόρειος τοίχος του Χώρου 1 έχει πάχος 0,52 μ. και μήκος 5,30 μ., ενώ και δύο εγκάρσια τοποθετημένες πέτρες δηλώνουν θυραίο άνοιγμα πλάτους 0,80 μ. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου έχει μέγιστο πάχος 1.10 μ., ο νότιος τοίχος, με πάχος 2 μ., συμπίπτει με το νότιο σκέλος της οχύρωσης και ο δυτικός, πάχους 1,10 μ., είναι ο ανατολικός τοίχος της πύλης. Στον ανατολικό τοίχο του Χώρου 1 εντοπίστηκε «σφραγισμένο» μεγάλο θυραίο άνοιγμα, πλάτους 1,70 μ. Αυτή η θύρα πρέπει να οδηγούσε εκτός της πόλης κατά την αρχαιότερη οικοδομική φάση του τείχους και, προφανώς, σφραγίστηκε, λόγω της οικοδόμησης του ΝΑ πύργου. Εσωτερικά του Χώρου 1 διεξήχθη στρωματογραφική τομή, η οποία αποκάλυψε τμήματα τοίχων και κατασκευών, που ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους.

¹¹¹ Οικονομίδης 2018, 94-96.

¹¹² Müller-Wiener 1995, 186.

Βορείως του Χώρου 1 βρίσκεται ο Χώρος 2. Στη ΝΔ γωνία του χώρου αυτού εντοπίστηκαν δύο αποθηκευτικοί πίθοι κατά χώραν. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια τη χρήση αυτού του χώρου, ίσως πιθεώνα για τις ανάγκες της φρουράς του «εσωτερικού πύργου» που συνιστά ο Χώρος 1, εφόσον έχει ανασκαφεί μόνο το νότιο τμήμα του¹¹³.

Εξωτερικά της ΝΑ πύλης, ανασκάφηκαν δύο κατασκευές που σχετίζονται άμεσα με αυτήν. Η πρώτη αφορά σε ένα φαρδύ τοίχιο πάχους 0,75 μ. και μήκους 6,20 μ. με προσανατολισμό Β-Ν, κάθετο στην εξωτερική όψη του νότιου τείχους, πλησίον του δυτικού άκρου της πύλης (σχέδ. 2). Το βόρειο άκρο του άπτεται του νότιου τείχους αλλά το νότιο όριο δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί, αν και πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή για τον εντοπισμό του σε απόσταση 20 περίπου μ. νοτίως της ΝΑ πύλης. Υποθέτουμε ότι ίσως στρέφει προς τα ανατολικά δημιουργώντας μία ορθογώνια αυλή μπροστά στην αμαξιτή είσοδο της πόλης, πιθανόν για την εξυπηρέτηση των εμπορευμάτων και την περαιτέρω βελτίωση της αμυντικής λειτουργίας της πύλης¹¹⁴, διότι παρόμοια διαμόρφωση παρατηρείται μπροστά από την ανατολική πύλη της βουλγαρικής Πιστύρου¹¹⁵. Το τοίχιο είναι κατασκευασμένο από πλακαρούς λίθους μεγάλων και μεσαίων διαστάσεων με κάποιες λίθινες σφήνες στα ενδιάμεσα κενά. Στην επιφάνειά του παρατηρήθηκαν συμπαγείς μάζες κίτρινου πηλού που προέρχονται από την πλίνθινη ανωδομή του.

Η δεύτερη κατασκευή είναι ένας λιθόστρωτος δρόμος που διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση και έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (εικ. 23). Ο δρόμος ξεκινά την πορεία του από το εξωτερικό άνοιγμα της ΝΑ πύλης και συνεχίζει προς τα ΝΑ. Είναι, δηλαδή, διαγωνίως και όχι δρομικά διευθετημένος προς τον άξονα της αμαξιτής πύλης. Το πλάτος του δρόμου στο σημείο της πύλης είναι 3,10 μ. ενώ το μέγιστο πλάτος του είναι 5,70 μ. Το σωζόμενο μήκος της κατασκευής ξεπερνά τα 7 μ. Πρόκειται για οδόστρωμα που οδηγούσε από την υπαίθρο χώρα στον οικισμό, ενώ εντύπωση προκαλεί η έντονη κατωφέρειά του προς τα ΝΑ. Η διαφορά του υψομέτρου μεταξύ βόρειου και νότιου άκρου του υπερβαίνει το 1 μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν πλακαροί αλλά και επιμήκεις λίθοι με κυρτή την άνω επιφάνειά τους. Υποθέτουμε ότι ο λιθόστρωτος αυτός είναι σύγχρονος με τη δημιουργία τη ΝΑ πύλης, και ίσως οδηγούσε στο λιμάνι της πόλης.

5.3.2. Η βορειοανατολική πυλίδα

Στη ΒΑ γωνία της οχύρωσης, στο σημείο όπου το βόρειο σκέλος του τείχους συναντά το ανατολικό, εντοπίστηκε μία πυλίδα, με διαστάσεις πολύ μικρότερες από εκείνες της ΝΑ πύλης (εικ. 24). Η κάτοψη της πυλίδας προσομοιάζει με χοάνη, καθώς το εξωτερικό άνοιγμα της πύλης έχει πλάτος 1,20 μ. ενώ το εσωτερικό 1,60 μ.¹¹⁶. Είναι

¹¹³ Ο Ευαγγελίδης (1998, 4) αναφέρει πως οι πρότιμοι πύργοι στον ελλαδικό χώρο χρησίμευαν κυρίως για τη στέγαση της φρουράς. Για τη συγκεκριμένη λειτουργία των πύργων συμφωνεί και η Στεφανίδου-Τιβεριού (1998, 117-118). Επομένως, αυτοί οι τρεις χώροι, που πλαισιώνουν τη ΝΑ πύλη και το ΝΑ πύργο, μάλλον επικουρούσαν τις καθημερινές ανάγκες των ατόμων που αποτελούσαν τη φρουρά της ΝΑ πύλης και του ΝΑ πύργου.

¹¹⁴ Kolarova 1996, 41.

¹¹⁵ Domaradzki 1996, 18-22.

¹¹⁶ Οικονομίδης 2018, 100.

εμφανές πως η ΒΑ πυλίδα δεν είχε το ρόλο μιας κύριας εισόδου, αλλά λειτουργούσε ως μία βοηθητική πύλη για τους πεζοπόρους¹¹⁷.

Η ΒΑ πυλίδα υπήρχε από την αρχαιότερη οικοδομική φάση της οχύρωσης, αφού η εξωτερική της όψη είναι όμοια με αυτήν του βόρειου και του ανατολικού τείχους, αποτελούμενη, δηλαδή, από μαρμάρινες πλίνθους με ακατέργαστη εξωτερική επιφάνεια. Ως προς τη μορφή της, ανήκει στον τύπο πύλης, που αποκαλείται εφαπτομενικός (tangential ή overlap gate ή lateral openings)¹¹⁸, ο οποίος διαμορφώνεται ανάμεσα σε δύο αλληλοκαλυπτόμενες προεξοχές του τείχους¹¹⁹. Τα δύο εξωτερικά άκρα της πυλίδας δεν βρίσκονται στην ίδια ευθεία. Το ανατολικό άκρο εξέχει προς βορρά σχεδόν 2 μ. από την ευθεία οικοδόμησης του βόρειου σκέλους, πιθανόν εν είδει προμαχώνα, επιφορτισμένου με την επόπτευση των εισερχομένων.

Κατά συνέπεια, οι πλάγιοι τοίχοι της πυλίδας δεν είχαν το ίδιο μήκος, κατά την πρώτη φάση της χρήσης της, πριν ακόμη προστεθεί το εσωτερικό τοίχιο της οχύρωσης. Ο ανατολικός τοίχος είχε μήκος 2,70 μ., ο δυτικός 0,80 μ. και αποτελούνταν και οι δύο από μαρμάρινες πλίνθους.

Την πρόσβαση στο επίπεδο της εισόδου εξασφάλιζε πλινθόκτιστη κλίμακα που εφάπτεται στην εξωτερική όψη του βόρειου σκέλους των τειχών.

Η πυλίδα αυτή είναι βέβαιο ότι εξυπηρετούσε τη μετακίνηση προς και από την κεντρική οδό που υπήρχε βορείως και σε μικρή απόσταση από το πόλισμα, τη βασιλική οδό των κλασικών χρόνων επί της κατοπινής Εγνατίας οδού. Είναι, ωστόσο, παράδοξο που δεν έχουμε εντοπίσει αμαξιτή πύλη στο βόρειο τμήμα της οχύρωσης, κάτι απαραίτητο για τη μετακίνηση τροχοφόρων και τη μεταφορά των εμπορευμάτων από τη βασική χερσαία οδό στο εσωτερικό της πόλης.

Παράλληλα πυλών που ανήκουν στον ίδιο τύπο με τη ΒΑ πυλίδα έχουν αποκαλυφθεί στη Σίφνο, στο Εμπόριο της Χίου, στη Βοιωτία, στα Μέγαρα Υβλαία της Σικελίας, στη Μίλητο, στη Σμύρνη, στη Βρουλιά της Ρόδου και στο Δύστο της Εύβοιας¹²⁰.

6. Συμπεράσματα

Θέμα αυτής της μελέτης είναι η οχύρωση του οικισμού της Πιστύρου. Ο οικισμός είχε στενότερες σχέσεις με τη Θάσο, η οποία αποίκησε από τον 7ο αι. π.Χ. την απέναντι ηπειρωτική ακτή, τη θασιακή Περαιά, που είχε διασφαλισμένα τα όριά της μέσω της παρουσίας τειχισμένων πολισμάτων. Αυτή η αμυντική μέριμνα αποτέλεσε «σήμα κατατεθέν» της θασιακής επικράτειας, εφόσον ανατολικά του Νέστου και δυτικά του Στρυμόνα μόνο τα άσπεα¹²¹ ήταν τειχισμένα¹²². Κύριοι σκοποί αυτής της γρήγορης και

¹¹⁷ Στο νότιο τείχος της Σαμοθράκης, που χρονολογείται τον 6ο αι. π.Χ., διασώζεται μία παρόμοια πυλίδα. Ο Λαζαρίδης (1971, 82) αναφέρει ότι η πυλίδα αυτή ίσως χρησίμευε για την έξοδο κατά τη διάρκεια μιας πολιορκίας. Ο Winter (1971a, 234) επισημαίνει πως οι πυλίδες θα μπορούσαν σε παρόμοιες περιπτώσεις να εξυπηρετούν και στρατιωτικούς σκοπούς, δηλαδή την εύκολη και μυστική έφοδο των στρατιωτών.

¹¹⁸ Δούριου 2018, 167, υποσημ. 902.

¹¹⁹ Κατά τον Winter (1971a, 208), τον Müller-Wiener (1995, 185) και τον Frederiksen (2011, 55), οι αξονικές πύλες και οι εφαπτομενικές πύλες αποτελούσαν τις δύο βασικές μορφές πυλών των ελληνικών οχυρώσεων.

¹²⁰ Frederiksen 2011, 125, 137, 150, 163, 169, 188-190, 197· Müller-Wiener 1995, 185, εικ. 103.

¹²¹ Ο Frederiksen (2011, 38-40, 119-120) και οι Hansen και Nielsen (2004, 135-137) εκφράζουν την πεποίθηση πως οι οχυρώσεις είναι συνυφασμένες με την έννοια της πόλεως και της αστικοποίησης. Για το λόγο αυτόν χρησιμοποιήθηκαν συχνά στην τέχνη για να απεικονίσουν την έννοια της πόλεως. Επιπλέον, οι

οργανωμένης εξαπλώσης στη Θασίων ήπειρο ήταν η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων – μέταλλο, ξυλεία, γεωργικά αγαθά– και η επέκταση του εμπορικού δικτύου πέραν του νησιού της Θάσου. Μάλιστα, οι Θάσιοι και οι Πάριοι ήταν οι πρώτοι από τους Έλληνες που επεκτάθηκαν στην ενδοχώρα της αρχαίας Θράκης¹²³. Όσον αφορά στην έκταση της επικράτειας που περιέβαλλε τον οικισμό της Πιστύρου, εκτιμάται πως κυμαινόταν από τα 100 έως τα 200 χλμ.^{2 124}.

Το πόλισμα που βρίσκεται στο Ποντολίβαδο Καβάλας φαίνεται ότι αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα έμποια της θασιακής Περαίας. Τόσο το γεγονός το ότι η θέση βρίσκεται εντός των ορίων της θασιακής Περαίας όσο και τα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας –ενσφράγιστες θασιακές κέραμοι και λαβές αμφορέων και θασιακά νομίσματα– υποδεικνύουν ότι το πόλισμα αναπτύχθηκε κάτω από την επιρροή, οικονομική και πολιτική, της Θάσου. Η μικρή του έκταση συνηγορεί στο ότι προοριζόταν να στεγάσει έναν ακμαίο εμπορικό σταθμό, που είχε μάλλον ως κύρια δραστηριότητα την επεξεργασία των μεταλλευμάτων που εξορύσσονταν από τα παρακείμενα ορυχεία της Λεκάνης. Η κατοίκηση του οικισμού διήρκεσε από τον 7ο έως τον 1ο αι. π.Χ.¹²⁵, και μετά την εγκατάλειψή του, αυτός καλύφθηκε σταδιακά από τις αλλουβιακές αποθέσεις των παραποτάμων του Νέστου.

Όσον αφορά στο όνομα του πολισματος πιστεύουμε ότι ταυτίζεται με την Πιστύρο που αναφέρει ο Ηρόδοτος¹²⁶, αν και το ίδιο όνομα διεκδίκησε, κάπως άτολμα, και το πόλισμα που βρίσκεται δυτικά της Νέας Καρβάλης, πλησίον της Βιομηχανίας Φωσφορικών Λιπασμάτων. Ωστόσο, η αναφορά του Ηροδότου σε μία λιμνοθάλασσα, μεγάλης έκτασης, που βρίσκεται κοντά στην πόλη της Πιστύρου, καθιστά την αρχαιολογική θέση στο Ποντολίβαδο επικρατέστερη για την ταύτισή της με την αρχαία Πιστύρο¹²⁷.

Ο λόγος για την ανέγερση μιας οχύρωσης δεν είναι μόνον η ασφάλεια της πόλης¹²⁸, αλλά και η προστασία του πλούτου που διαθέτει. Για παράδειγμα, ο Nankov σημειώνει πως η Σευθόπολις, όπως και οι περισσότερες ηπειρωτικές θρακικές πόλεις, ανήγειρε οχύρωση στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., σε μία περίοδο κατά την οποία η θρακική ενδοχώρα γνώρισε ιδιαίτερη ευημερία λόγω του πλούτου από το εμπόριο¹²⁹. Στην περίπτωση της Πιστύρου, ο πλούτος της πόλης προκύπτει τόσο από την εξασφάλιση ποικίλων εμπορικών συναλλαγών όσο και από την επιτόπια κατεργασία των μεταλλευμάτων από την οροσειρά της Λεκάνης. Από την πρώτη, ακόμη, ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Πιστύρου, εντοπίστηκαν πολλά μεταλλευματικά

Ober και Weingast (2017, 23 October) συσχετίζουν τα τείχη των πόλεων με την επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

¹²² Η Καλλιντζή (2012α, 1257-1258) αναφέρεται στην περιοχή ανατολικά του Νέστου αλλά το ίδιο ισχύει και δυτικά του Στρυμόνα, όπου επίσης μόνο τα άσπετα είναι οχυρωμένα.

¹²³ Tiverios 2008, 127.

¹²⁴ Hansen and Nielsen 2004, 7, 1324.

¹²⁵ Παπαδόπουλος και Ζάννης 2022.

¹²⁶ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* VII, 109.

¹²⁷ Σύμφωνα με την Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1973, 238) από την αναζήτηση της αρχαίας Πιστύρου θα πρέπει να αποκλειστεί η σημερινή πεδιάδα της Χρυσούπολης από το ύψος της λιμνοθάλασσας της Βάσσοβας και νοτιότερα, διότι κατά την αρχαιότητα η συγκεκριμένη περιοχή ήταν βαλιώδης και, κατά συνέπεια, αφιλόξενη για την ίδρυση οικισμών.

¹²⁸ Ducrey 1986, 133.

¹²⁹ Nankov 2008, 45.

καμινεύματα. Η εξόρυξη των μεταλλευμάτων γινόταν σε μεταλλευτικές στοές που εντοπίζονται βορείως του πολίσματος. Οι νεότερες έρευνες κατέδειξαν ότι ο ορεινός όγκος του όρους Λεκάνη διαθέτει κοιτάσματα χρυσού και αργύρου¹³⁰. Το γεγονός αυτό εξηγεί ικανοποιητικά γιατί ένα πόλισμα μικρής έκτασης, μόλις 13 στρεμμάτων διαθέτει επιβλητική οχύρωση μαρμαροπλίνθων, ανάλογη της κραταιάς υστεροαρχαϊκής Θάσου. Ο αμυντικός περίβολος της Πιστύρου λειτουργούσε αποτρεπτικά για οποιονδήποτε εισβολέα, και προκαλούσε δέος στους επιτιθέμενους.

Στην ευρύτερη περιοχή της αιγιακής Θράκης, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η ανατολική Χαλκιδική από τον 6ο έως και τον 4ο αι. π.Χ.¹³¹, η οχυρωματική δραστηριότητα των πόλεων είχε ξεκινήσει ήδη από το β' μισό του 7ου αι. π.Χ. στο άστυ των Αβδήρων, με τις υπόλοιπες πόλεις να ακολουθούν κατά τη διάρκεια 6ου αι. π.Χ. Η κατασκευή αμυντικών περιβόλων σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα από την άφιξη των Ελλήνων αποίκων στη Θράκη θεωρούνταν προϋπόθεση για την επιβίωσή τους σε μία άγνωστη χώρα¹³². Αντιθέτως, στη Μακεδονία, η συστηματική οχύρωση των πόλεων ξεκίνησε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. κατά την περίοδο της βασιλείας του Αρχελάου¹³³, ενώ στη θρακική ενδοχώρα μόλις στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. για την πλειονότητα των εγκαταστάσεων. Αυτή η πρωτοπορία των πόλεων της αιγιακής Θράκης οφείλεται στο γεγονός πως αυτές αποτελούσαν αποικίες των πόλεων-κρατών της νότιας Ελλάδας, και «μετέφεραν» την τεχνογνωσία της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής από τις μητροπόλεις τους¹³⁴. Ωστόσο, και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο μέχρι και το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ., οι περιτειχισμένες πόλεις ήταν ελάχιστες και διευθετημένες συνήθως γύρω από ακροπόλεις¹³⁵. Τις βασικότερες αιτίες για την ταχεία ανέγερση τειχών στο Βόρειο Αιγαίο απετέλεσαν, προφανώς, η απειλή των πειρατικών επιδρομών¹³⁶ και οι πολεμικές συγκρούσεις των Ελλήνων αποίκων με τους αυτόχθονες Θράκες αλλά και μεταξύ τους κατά την ίδρυση των αποικιών. Επιπλέον, οι πόροι που συγκεντρώνονταν, επεξεργάζονταν και εμπορεύονταν στις πόλεις αυτές, προερχόμενοι από τη μεταλλευτική, τη γεωργική και την υλοτομική δραστηριότητα, συνιστούσαν επιπλέον λόγο για την οικοδόμηση οχυρώσεων στις νεοϊδρυθείσες αποικίες.

Τα τείχη της Πιστύρου ανήκουν στον τύπο του «κλειστού» περιβόλου, διότι το πόλισμα ως ένα έμπόριον θα είχε μικρό οικιστικό πυρήνα και, επομένως, θα αποτελούσε υπερβολή μία οχύρωση τύπου «μεγάλου» περιβόλου. Οι κλειστοί περίβολοι οχύρωναν μόνο το οικιστικό τμήμα της πόλης ή ένα τμήμα του. Αντιθέτως, οι εκτενείς περίβολοι (*greatcircuits* ή *Geländemauer*) περιελάμβαναν και τμήματα πέραν των κατοικημένων περιοχών¹³⁷. Αυτό γινόταν για στρατηγικούς λόγους, κυρίως για να υπάρχει πλήρης εποπτεία της πόλης, των λιμανιών και της γύρω περιοχής, ώστε να μη δίνεται η ευκαιρία στους εχθρούς να καταλάβουν καίρια σημεία, απ' όπου θα μπορούσαν να επιτεθούν ή να ελέγχουν την πόλη¹³⁸. Οι μεγάλοι περίβολοι χρονολογούνται από το β' μισό του 6ου αι.

¹³⁰ Χρυσανθάκη 1973, 239.

¹³¹ Παπαδοπούλου 2015, 56.

¹³² Winter 1971a, 22-25.

¹³³ Δούριου 2007, 93.

¹³⁴ Δούριου 2007, 110.

¹³⁵ Winter 1971a, 290-292· Lawrence 1979, 111-117· Frederiksen 2011, 118.

¹³⁶ Frederiksen 2011, 89, 117, 119.

¹³⁷ Winter 1971a, 304-333.

¹³⁸ Lawrence 1979, 117· Frederiksen 2011, 52, 71.

π.Χ., όταν ο τύραννος Πολυκράτης χρησιμοποίησε αυτό του είδους τον περίβολο για να οχυρώσει τη Σάμο¹³⁹. Η χρήση του μεγάλου περιβόλου συνεχίστηκε κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. στην Αθήνα¹⁴⁰ και στα τέλη του ίδιου αιώνα η συγκεκριμένη οχυρωματική τακτική αρχίζει να εγκαταλείπεται¹⁴¹.

Κατά μήκος του περιβόλου έχουν εντοπιστεί συνολικά έξι ορθογώνιοι¹⁴² πύργοι και δύο πύλες. Από τους πύργους, οι τέσσερις –ο ανατολικός, ο ΝΑ, ο ΝΔ και ο ΒΔ– οικοδομήθηκαν ταυτόχρονα με το αρχαϊκό τείχος, ενώ οι υπόλοιποι δύο –ο βόρειος και ο νότιος– ενσωματώθηκαν αργότερα στην οχύρωση του οικισμού, για να ενισχύσουν την άμυνα του νότιου και του βόρειου τείχους αντιστοίχως. Η ανέγερση πύργων στις οχυρώσεις, με σκοπό την ενίσχυση των ευάλωτων σημείων τους, φαίνεται ότι επικρατεί στις ελληνικές πόλεις στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., και γενικεύεται από την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου¹⁴³. Ο Βιτρούβιος, στο *De architectura*, αναφέρει πως οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων ενός τείχους δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν το μέγιστο βεληνεκές ενός βέλους ή ενός βλήματος, προκειμένου μία οχύρωση να είναι αποτελεσματική¹⁴⁴. Είναι γεγονός ότι οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων διαφέρουν από πόλη σε πόλη: στη Μαντίνεια οι πύργοι απέχουν 25 περίπου μ., στο Δίον 33 μ., στη Σευθόπολη 43 ως 77 μ. και στη Δούρα Ευρωπό 55 ως 60 μ.¹⁴⁵.

Οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων στο τείχος της Πιστύρου δεν είναι σταθερές. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η προσθήκη του νότιου και του βόρειου πύργου συμβάλλει στην ενίσχυση της οχυρότητας του νότιου και του βόρειου περιβόλου, καθώς αυτός ήταν ένας από τους βασικούς σκοπούς των πύργων¹⁴⁶. Από τις εσωτερικές διαστάσεις του ΝΑ και του ΝΔ πύργου, προκύπτει πως οι παραπάνω πύργοι διέθεταν σίγουρα έναν όροφο και είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχαν και δεύτερο. Αντιθέτως, οι πύργοι που έχουν εσωτερικές διαστάσεις μικρότερες των 7,30 x 7,30 μ., και τοίχους με μικρό πάχος, όπως ο ανατολικός και ο νότιος πύργος της Πιστύρου, δύσκολα θα μπορούσαν να υποστηρίξουν δεύτερο όροφο¹⁴⁷. Όσον αφορά στη βαλλιστική δυνατότητα των πύργων, φαίνεται ότι οι τοξότες της φρουράς επωμιζόνταν το μεγαλύτερο βάρος της άμυνας κατά τη διάρκεια μιας πολιορκίας. Οι πύργοι της Σευθόπολης, για παράδειγμα, οι οποίοι είχαν ελάχιστες εσωτερικές διαστάσεις 4,10 x 4,10 μ., μάλλον μπορούσαν να φιλοξενήσουν βαλλιστικά όπλα, όπως οι οξύβολοι ή οι γαστραφέτες¹⁴⁸. Είναι αρκετά πιθανόν, επομένως, τρεις μόνο πύργοι της Πιστύρου, ο ΝΑ, ο ΝΔ και ο ΒΔ, να είχαν τη δυνατότητα να φιλοξενήσουν τέτοια βαλλιστικά όπλα μικρού διαμετρήματος, καθιστώντας τους ως πύργους «δεύτερης γενιάς», επειδή διέθεταν μεγαλύτερο εσωτερικό χώρο¹⁴⁹. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν ακόμη τέσσερα κριτήρια: η γωνιακή θέση αυτών των πύργων, το

¹³⁹ Gates 2003, 215.

¹⁴⁰ Bakhuizen 1992, 140-141.

¹⁴¹ Winter 1971a, 111-114, 304-305.

¹⁴² Κατά τον Frederiksen (2011, 88, 97) οι τετράπλευροι πύργοι κυριαρχούν στις οχυρώσεις των ελληνικών πόλεων από τα αρχαϊκά χρόνια.

¹⁴³ Winter 1971a, 160.

¹⁴⁴ Βιτρούβιος, *De architectura*, I.5.4· βλ. Morris 1914, 22-23.

¹⁴⁵ Nankov 2008, 34.

¹⁴⁶ Frederiksen 2011, 97.

¹⁴⁷ Ο Nankov 2008, 36-38, 46, πιν.3.

¹⁴⁸ Nankov 2008, 38, 40.

¹⁴⁹ Ο ΝΑ πύργος είναι δίχωρος με τις εσωτερικές διαστάσεις του κάθε χώρου να είναι 4,80 x 4,20 μ., ενώ του ΝΔ είναι 5,50 x 4,90 μ.

μεγάλος πάχος των τοίχων τους (1,25-1,30 μ.), η κατασκευή των τοίχων από δύο μέτωπα που είχαν ενδιάμεσο γέμισμα –κανόνας που ισχύει και στους τρεις πύργους– και η ύπαρξη δύο δωματίων, που βρίσκει εφαρμογή μόνο στον ΝΑ πύργο¹⁵⁰. Η χρήση των βαλλιστικών όπλων στους πύργους επικρατεί κυρίως από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., διότι εκείνη την περίοδο διαμορφώνονταν πύργοι κατάλληλοι για τη χρησιμοποίηση τέτοιων όπλων που τώρα γίνονται κανόνας¹⁵¹. Από τις πύλες, η ΝΑ αποτελούσε την κύρια αμαξιτή είσοδο του οικισμού καθόλη τη διάρκεια της κατοίκησης, ενώ η ΒΑ πυλίδα, αν και χρησιμοποιούνταν εξαρχής, πρέπει να σφραγίστηκε και να μην ήταν σε χρήση κατά τα ελληνιστικά χρόνια.

Στην εξωτερική όψη του περιβόλου διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη φάση αποτελείται από ευμεγέθεις στην πλειονότητά τους μαρμάρινους ορθογώνιους δόμους και το σύστημα τειχοδομίας που κυριαρχεί είναι το ισόδομο ορθογώνιο. Αυτή η φάση παρατηρείται στο βόρειο, το ανατολικό και το δυτικό σκέλος των τοίχων. Οι μαρμάρινες πλίνθοι μεταφέρονταν από τα λατομεία της Θάσου¹⁵² με πλωτά μέσα. Η δεύτερη οικοδομική φάση που εντοπίζεται στο νότιο σκέλος του περιβόλου, απαρτίζεται από μικρότερες πλίνθους –αρκετοί σε δεύτερη χρήση– και λίθους λαξευμένους στην εξωτερική τους όψη, σχετικά ορθογώνιους, μικρών διαστάσεων, και, σπανιότερα, επιμήκεις. Το σύστημα τειχοδομίας σε αυτήν τη φάση είναι ως επί το πλείστον το ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα, ενώ σε κάποια σημεία παρατηρείται το ακανόνιστο ορθογώνιο και το πολυγωνικό σύστημα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεύτερης οικοδομικής φάσης είναι η παρουσία λίθων με δρομική αλλά και διάτονη διάταξη στην όψη του τείχους. Ωστόσο, η δρομική διάταξη συναντάται σε μεγαλύτερη συχνότητα στο νότιο σκέλος.

Τα τμήματα των μεταπυργίων διαστημάτων του τείχους στα τρία από τα τέσσερα σκέλη του (στο βόρειο, στο ανατολικό και στο νότιο) αποτελούνται από δύο τμήματα, ενώ το δυτικό, και εν μέρει το νότιο, από ένα. Αλλά και στο ανατολικό σκέλος παρατηρείται τόσο το διπλό τοίχιο όσο και το απλό. Το πάχος του απλού ανατολικού τείχους είναι σχεδόν ίσο με αυτό του δυτικού σκέλους (1,70 και 1,60 μ. αντιστοίχως). Το γεγονός αυτό μας οδηγεί το συμπέρασμα πως το διπλό τείχος στην οχύρωση της Πιστύρου, όπου αυτό υπήρχε, αποσκοπούσε στην ενίσχυση της οχύρωσης του περιβόλου στα σημεία, όπου δεν μπορούσαν να συνδράμουν οι πύργοι. Πράγματι, το διπλό τείχος συναντάται εκατέρωθεν της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης, όπου δεν υπάρχει κανένας πύργος, καθώς και στο ανατολικό τμήμα του νότιου σκέλους, το οποίο παρά το μεγάλο μήκος του, διαθέτει μόνον έναν μικρό πύργο, τον νότιο, ο οποίος, μάλιστα, δεν υπήρχε, πιθανότατα, από την αρχαϊκή εποχή. Αντιθέτως, οι γειτονικοί πύργοι συνδέονται μεταξύ τους με μεταπύργια διαστήματα μονού τοιχίου. Η απόσταση ανάμεσα στο ΝΔ και στο ΒΔ πύργο, που οριοθετούν το δυτικό τείχος είναι 47,50 μ. ενώ μεταξύ του ανατολικού και του ΝΑ πύργου μεσολαβούσαν μόλις 33,50 μ. Το διπλό τοίχιο εξασφάλιζε την ενίσχυση του πάχους του περιβόλου εκατέρωθεν των πυλών, τάση που

¹⁵⁰ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 118, 135.

¹⁵¹ Winter 1971a, 118· Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135· Kinard 2007, 4-5.

¹⁵² Η προέλευση του μαρμάρου της αρχαϊκής οχύρωσης από τη Θάσο, πέραν της μακροσκοπικής ομοιότητας, έχει πιστοποιηθεί και μικροσκοπικά στο εργαστήριο του Πολυτεχνείου Ξάνθης του Δ.Π.Θ. από τον καθ. Ι. Σιούρη. Επίσης μικροσκοπικά έχει πιστοποιηθεί με ασφάλεια η προέλευση του υπόλοιπου ασβεστολιθικού υλικού από τα λατομεία της Λεκάνης.

συναντάται στην οχυρωματική αρχιτεκτονική ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους¹⁵³. Παρόλα αυτά, δεν είμαστε βέβαιοι αν ο εσωτερικός τοίχος αποτελούσε τμήμα της αρχαϊκής οχύρωσης ή αν προστέθηκε αργότερα στον περίβολο μετά από πολυετή καταπόνηση του εξωτερικού τοιχίου.

Η όψη του εξωτερικού τοιχίου που είναι και όψη της οχύρωσης ήταν πιο επιμελημένη σε σύγκριση με την όψη του εσωτερικού τοίχου στο βαθμό που γνωρίζουμε τη δεύτερη, κυρίως στο ΒΑ τμήμα της πόλης. Κατά κανόνα, η εξωτερική όψη αποτελείται από επεξεργασμένες πλίνθους ενώ η εσωτερική από λαξευτούς ή και ακανόνιστους λίθους μικρότερων διαστάσεων, όπως συνέβαινε και σε άλλα τείχη της αρχαϊκής περιόδου, λόγω χάριν στη Γέλα της Σικελίας¹⁵⁴. Το διπλό τοίχιο στην οχύρωση δεν είναι σύνηθες, γνωστό παράδειγμα είναι το ανατολικό σκέλος του κλασικού τείχους των Σταγείρων¹⁵⁵, αν και μικρού πάχους, όπου επίσης ερμηνεύεται από τον ανασκαφέα ως προσπάθεια ενίσχυσης της αμυντικής δυνατότητας του τείχους στο συγκεκριμένο σημείο. Η πλειονότητα των οχυρώσεων διαθέτουν «μονό» απλό τείχος, αποτελούμενο από δύο παρειές, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει γέμισμα από χώμα και αργούς λίθους, που συχνά αποτελούν κατάλοιπα της κατεργασίας των πλίνθων¹⁵⁶.

Αυτό το γέμισμα με αργούς λίθους ανάμεσα στην εξωτερική και την εσωτερική όψη του τείχους, ο Βιτρούβιος (*De architectura*, II.8.7) το ονομάζει έμπλεκτον¹⁵⁷. Το σύστημα αυτό παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο κατά κύριο λόγο στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. στην Πελοπόννησο –στις οχυρώσεις Μεσσηνίας, Μαντινείας και Μεγαλόπολης¹⁵⁸– ενώ η ευρεία διάδοση του έμπλεκτου στις ελληνικές οχυρώσεις συνδέεται με τους Μακεδόνες¹⁵⁹. Παρόλα αυτά, δεν απουσιάζουν και υστεροαρχαϊκά παραδείγματα όπως αυτό του τείχους της Θάσου¹⁶⁰. Ωστόσο, επειδή ο όρος του έμπλεκτου συστήματος δεν είναι ξεκάθαρος¹⁶¹, αποφεύχθηκε εδώ η χρήση του. Με μονό ή διπλό τοίχιο, το πάχος της οχύρωσης κυμαινόταν από 1,60 μ. έως 2,90 μ., διάσταση συμβατή με το σύνηθες πάχος των αρχαίων οχυρώσεων¹⁶², επιβεβαιώνοντας ότι ο περίβολος της πόλης υπήρξε από τους ισχυρότερους της θασιακής Περαίας. Το πάχος της οχύρωσης της Πιστύρου είναι από τα μεγαλύτερα ανάμεσα στις οχυρώσεις των αποικιών της θασιακής Περαίας. Μόνο το τείχος της Νεάπολης ξεπερνά στο πάχος του, εφόσον έχει μέγιστο σωζόμενο πάχος 4,25

¹⁵³ Frederiksen 2011, 57, 87.

¹⁵⁴ Frederiksen 2011, 59, 86.

¹⁵⁵ Σιομανίδης 1998, 385-386.

¹⁵⁶ Frederiksen 2011, 86-87, 92.

¹⁵⁷ Morris 1914, 52· Marquand 1909, 41-42.

¹⁵⁸ Tracy 2000, 163.

¹⁵⁹ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135, υποσημ. 209.

¹⁶⁰ Δούριου 2007, 68, υποσημ. 472.

¹⁶¹ Η Παρδαλίδου (2015, 30) συνοψίζει τα προβλήματα που προκύπτουν από την ερμηνεία του όρου έμπλεκτον. Παρατηρεί ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν το έμπλεκτον ως τον τρόπο σύνθεσης με δύο παρειές και αργούς λίθους στο εσωτερικό, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι αναφέρεται στη μέθοδο δόμησης «φορμηδόν και παρά μήκος», δηλαδή τη χρήση διάτονων και δρομικών λίθων εναλλάξ. Ο ίδιος όρος σχετίζεται και με το σύστημα δόμησης της ρωμαϊκής περιόδου, όταν ανάμεσα στις δύο παρειές εκτός από λίθους χρησιμοποιείται και κονίαμα.

¹⁶² Στη μελέτη του Frederiksen (2011, 57) επισημαίνεται ότι το πάχος των αρχαϊκών τειχών ξεκινούσε από 1,50 μ. και σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνούσε τα 3 μ. Στα κλασικά χρόνια τα πάχη των περιβόλων κυμαίνονται από τα 2,50 μ. έως τα 3,50 μ.

μ.¹⁶³. Αντιθέτως, το μέγιστο σωζόμενο πάχος στην οχύρωση της Αντισάρας ανέρχεται στα 2,10 μ.¹⁶⁴ ενώ στα τείχη του πολιόσματος στη Νέα Καρβάλη φτάνει τα 2 μ.¹⁶⁵.

Τα μεταπύργια διαστήματα του τείχους της Πιστύρου διαγράφουν ευθύγραμμη ή ελαφρώς καμπυλόγραμμη πορεία, υπακούοντας σε έναν απλό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Αν και δεν υιοθετείται η εξελιγμένη αμυντική πρακτική της τεθλασμένης ή οδοντωτής χάραξης της οχύρωσης¹⁶⁶, η τοποθέτηση των περισσότερων πύργων έγινε σε στρατηγικά σημεία του περιβόλου, όπως τη ΝΑ, τη ΝΔ και τη ΒΔ γωνία του¹⁶⁷. Το γεγονός αυτό βελτιώνει το οπτικό πεδίο της φρουράς του πολιόσματος, και ενίσχυε την οχυρότητα των τειχών. Στην εξωτερική όψη του ανατολικού και του νότιου περιβόλου εντοπίστηκαν λιθινοί αγωγοί και υδρορροές του υδροδοτικού και αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Στη ΝΑ συνοικία, στο σημείο προσθήκης του ΝΑ πύργου, παρατηρήθηκε τμήμα της οχύρωσης, που τέμνει καθέτως το ανατολικό σκέλος, και μάλλον αποτελεί μέρος μιας αρχαιότερης φάσης της οχύρωσης, που δεν περιλάμβανε τον ΝΑ πύργο.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση του τείχους, ούτε τα συστήματα τειχοδομίας, ούτε οι μορφές των πυλών και των πύργων αποτελούν από μόνα τους ασφαλή κριτήρια χρονολόγησης. Πολλοί ερευνητές εκθέτουν τους προβληματισμούς των ερευνητών σχετικά με την ασφαλή χρονολόγηση ενός τείχους με βάση την τειχοδομία και την εξέλιξη στις πύλες και τους πύργους¹⁶⁸. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα, το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα συναντάται μεν από τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ωστόσο παρατηρείται και στις οχυρώσεις των ύστερων κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων¹⁶⁹. Παρόλα αυτά, με τη βοήθεια των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων, η αρχαιότερη φάση της οχύρωσης μπορεί να ενταχθεί στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.¹⁷⁰.

Το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. αποτέλεσε μεταβατική περίοδο για την οχυρωματική αρχιτεκτονική, διότι, κατά τη διάρκειά της, σημειώνονται αρκετές μεταρρυθμίσεις λόγω της εξέλιξης της πολιορκητικής τέχνης¹⁷¹. Στον 4ο αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η ανακατασκευή του νότιου σκέλους, και, πιθανόν, η προσθήκη του νότιου και το βόρειο πύργου. Παρεμβάσεις, όπως η προσθήκη του διπλού πύργου στη ΝΑ γωνία της πόλης, πρέπει να πραγματοποιήθηκαν κατά τον 5ο αι. π.Χ., ακολουθώντας την οικοδομική πρακτική του αρχαϊκού τείχους. Οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις στην ίδια περιοχή

¹⁶³ Μπακαλάκης 1936, 4 εικ. 7.

¹⁶⁴ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1975, 413.

¹⁶⁵ Κουκούλη 1969, 420· Νικολαΐδου-Πατέρα 2007, 30.

¹⁶⁶ Αυτή του είδους η χάραξη σύμφωνα με τον Winter (1971a, 117-120) είναι γνωστή ως *indented trace* (τεθλασμένη ή οδοντωτή χάραξη), και επέτρεπε τους πολιορκούμενους να βάλουν κατά του εχθρού και από τα πλάγια, τόσο στα νευραλγικά σημεία του περιβόλου (πύλες, γωνίες των τειχών) όσο και στα υπόλοιπα σημεία του. Συνήθως, η οδοντωτή χάραξη των τειχών επιλεγόταν όταν ο αμυντικός περίβολος είχε ανυψωθεί επάνω σε επικλινή και ανώμαλα εδάφη. Η χρήση της συγκεκριμένης χάραξης, σύμφωνα με τον Scranton, χρονολογείται πριν τους Περσικούς Πολέμους (McNicol 1997, 13), αν και υπάρχουν ερευνητές που τη χρονολογούν στα ελληνιστικά χρόνια στις οχυρώσεις των πόλεων (Winter 1971b, 413-426· Müller-Wiener 1995, 186). Ο Frederiksen (2011, 91-92) εντοπίζει αυτήν τη χάραξη στην αρχαϊκή οχύρωση της Σαμοθράκης.

¹⁶⁷ Winter 1971a, 154.

¹⁶⁸ Müller-Wiener 1995, 185-186· Frederiksen 2011, 63-69, 73, 112· Στεφανιδου-Τιβεριού 1998, 132.

¹⁶⁹ Ορλάνδος 1994, 222-223.

¹⁷⁰ Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1973, 231, 234.

¹⁷¹ Müller-Wiener 1995, 186.

χαρακτηρίζονται ως μεμονωμένες, επειδή τα τείχη στη ΝΑ γωνία της πόλης διατηρούν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της αρχαϊκής οχύρωσης με τις μαρμάρινες πλίνθους. Ωστόσο, η παρουσία των δρομικών και των διάτονων πλίνθων και η συνύπαρξη του ακανόνιστου ορθογωνίου με το ψευδοϊσόδομο σύστημα σε κάποια σημεία της ΝΑ γωνίας των τειχών υποδεικνύουν ότι μεταγενέστερες παρεμβάσεις οπωσδήποτε υπήρξαν.

Οι ανακατασκευές στα τείχη των πόλεων κατά τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. υπήρξαν ένα ευρύτερο φαινόμενο, διαπιστωμένο και στις οχυρώσεις άλλων πόλεων της αιγιακής Θράκης, όπως στη Θάσο, στη Σαμοθράκη, στη Ζώνη, στην Άργιλο, στην Άκανθο και στα Στάγειρα. Το παράδειγμα αυτό σε συνδυασμό με την ευρύτερη χρήση του ψευδοϊσοδόμου συστήματος δόμησης¹⁷² και την ύπαρξη δρομικών και διάτονων λίθων στο νότιο σκέλος –αρχιτεκτονικό φαινόμενο που συναντάται και στα ελληνιστικά τείχη της Θάσου¹⁷³ και στο πρώιμο ελληνιστικό τείχος της Άλου, όπου ελάχιστοι φορμηδόν λίθοι παρεμβάλλονται ανάμεσα στους δρομικούς¹⁷⁴– αποτελούν σαφείς ενδείξεις ότι η δεύτερη οικοδομική φάση χρονολογείται κατά την υστεροκλασική ή πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Επίσης, η επεξεργασία της εξωτερικής όψης των δόμων από τους λιθοξόους, με εργαλεία όπως η σμίλη, είναι ένα χαρακτηριστικό που συναντάται συνήθως από τον 4ο αι. π.Χ. στην οχυρωματική αρχιτεκτονική. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η Πίστυρος του Vetren στη Βουλγαρία, στην οχύρωση της οποίας παρατηρείται η χρήση σμίλης κατά την τρίτη οικοδομική της φάση, η οποία χρονολογείται επί βασιλείας του Φιλίππου Β'¹⁷⁵. Οι ίδιες ιδιαιτερότητες σημειώνονται και στο νότιο τείχος της αιγιακής Πιστύρου.

Θα πρέπει να επισημανθεί, επιπλέον, η ομοιότητα ανάμεσα στα τείχη «συγγενών» πόλεων, όπως η Θάσος, το Πάριον και η Πίστυρος, τα οποία παρουσιάζουν το ίδιο υλικό και την ίδια τειχοδομία, δηλαδή μαρμάρινες πλίνθοι δομημένες κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα και με παρόμοια εξωτερική όψη τύπου λατομείου ή *rustica*¹⁷⁶. Οι παραπάνω ομοιότητες σε συνδυασμό με το κοινό αποικιακό πλαίσιο αυτών των πόλεων¹⁷⁷ οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως είχαν υιοθετήσει κοινές αρχιτεκτονικές πρακτικές για τις οχυρώσεις τους λόγω των ιδιαίτερων σχέσεών τους.

Αξιοσημείωτο είναι πως στα τείχη αρκετών πόλεων, όπως και στην Πίστυρο, παρατηρούνται περισσότερα του ενός συστήματα δόμησης. Σε κάποιες περιπτώσεις, η επιφάνεια και η κλίση του εδάφους πιθανόν επέβαλλαν στους κατασκευαστές τους την εναλλαγή διαφορετικών συστημάτων δόμησης¹⁷⁸, όταν αυτό δεν προκύπτει ότι οφείλεται στην παρουσία διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Παράδειγμα αποτελεί η οχύρωση της Αντισάρας, που είναι οικοδομημένη σε λοφώδη περιοχή και έχει κατά την ίδια χρονική περίοδο διαφορετικά συστήματα δόμησης¹⁷⁹. Οι φάσεις αυτές, όταν διαπιστώνονται, είναι μάρτυρες των καταστροφών που υπέστησαν τα τείχη είτε από

¹⁷² Για την ευρεία χρήση του ψευδοϊσοδόμου συστήματος στην ελληνιστική περίοδο βλ. Nossou 2009, 15.

¹⁷³ Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 79, 242, εικ. 148, 244.

¹⁷⁴ Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 135.

¹⁷⁵ Bouzek 1996, 45.

¹⁷⁶ Ergüerer and Genc 2015, 44, εικ. 10· Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών 2012, 242 εικ. 148· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973, 230, εικ. 1.

¹⁷⁷ Ο Avram (2004, 991) εξηγεί πως η Πάρος ήταν κοινή μητρόπολη της Θάσου και του Παρίου. Από την άλλη πλευρά, η Θάσος ίδρυσε πιθανότατα το πόλισμα στο Ποντολίβαδο.

¹⁷⁸ Winter 1971a, 184· Lawrence 1979, 235-236.

¹⁷⁹ Μπακαλάκης 1935, 31, 41· Κουκούλη-Χρυσανθακάκη 1975, 413.

εμπόλεμα επεισόδια, είτε από φυσικές καταστροφές είτε, ακόμη, από προσπάθειες ενίσχυσης, ανακατασκευής και επέκτασης μιας οχύρωσης. Παραδείγματα τέτοιων επεμβάσεων αποτελούν η Θάσος, η οποία διατάχθηκε από τον Δαρειό το 491 π.Χ. και από τους Αθηναίους το 463 π.Χ. να προχωρήσει σε μερική κατεδάφιση των τειχών της, τα Στάγειρα, των οποίων η οχύρωση καταστράφηκε ολοσχερώς από τον Φίλιππο Β' το 349 π.Χ., αλλά ανοικοδομήθηκε από τον ίδιο λίγα χρόνια αργότερα, αλλά και τα Άβδηρα που επέκτειναν τον 4ο αι. π.Χ. την οχύρωσή τους δημιουργώντας τον νότιο περίβολο. Σε άλλες περιπτώσεις, οι ανοικοδομήσεις ακολουθούν μεγάλους σεισμούς, κάτι που γνωρίζουμε για το τείχος της αρχαϊκής Σμύρνης και την πόλη των Αιγών Αιολίδας στη Μικρά Ασία¹⁸⁰.

Το πόλισμα της Πιστύρου υπήρξε έμπόριον υπό την επιρροή της Θάσου, σπουδαίο λόγω του μεταλλευτικού πλούτου που εξασφάλιζε. Η επιβλητική οχύρωση προστάτευε αυτόν τον πλούτο και ταυτόχρονα μετέτρεπε το πόλισμα σε ένα «θησαυροφυλάκιο» για τους «ιδιοκτήτες» του, όπως δηλώνει η επιγραφή ΘΑΣΙΩΝ στην είσοδο του ΝΑ πύργου. Το έμπόριον είναι πιθανόν ότι κέρδισε μία μορφή ανεξαρτησίας από τη μητρόπολη γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., όταν η Πίστυρος αναφέρεται χωριστά στους φορολογικούς καταλόγους της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Η ακμή αυτή υποδεικνύεται από τις πολυπληθείς εισαγωγές προϊόντων από την Αττική, τις Κυκλάδες, τη Μικρά Ασία και, βεβαίως, τη Θάσο. Τότε ίσως η πόλη αποφάσισε την επέκταση των οικονομικών της στρατηγικών μεταξύ άλλων και στην περιοχή του Vetren στα κεντρικά Βαλκάνια¹⁸¹.

Βιβλιογραφία

- Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών. 2012. *Οδηγός της Θάσου* (μτφρ. Γ.Μ Σανίδας). Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών.
- Δούριου, Ε. 2007. *Η οχυρωματική δραστηριότητα στην αρχαία Μακεδονία*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Κλασικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Δούριου, Ε. 2018. *Οχυρώσεις γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων στην αρχαία Ελλάδα*. Διδακτ. διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Κλασικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.
- Ευαγγελίδης, Β. 1998. *Κυκλικοί πύργοι στις οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου*. Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΑΠΘ.
- Καλλινιτζή, Κ. 2012α. *Η χώρα των Αβδήρων: συμβολή στην αρχαιολογία και ιστορική τοπογραφία του νότιου τμήματος του νομού Ξάνθης*. Διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

¹⁸⁰ Ο Frederiksen (2011, 41-49) καταγράφει παραδείγματα πόλεων των οποίων οι περίβολοι έχουν υποστεί αλλαγές επισημαίνοντας τους παραπάνω λόγους. Συμπληρωματικά, ο Fields (2006, 21) αναφέρει ότι στα θεμέλια του τείχους των Αθηνών υπήρχαν τρεις οικοδομικές φάσεις από τις αρχές του 5ου μέχρι και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

¹⁸¹ Ευχαριστούμε για τη συνδρομή τους: την Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας, τον Δήμο Νέστου, τον κ. Εμμανουήλ Στεφανάκη, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής του Πανεπιστημίου Αιγαίου, και τον κ. Άγγελο Ζάννη, Δρ. αρχαιολόγο-ιστορικό. Οφείλουμε πολλά στους αρχαιολόγους, σχεδιαστές, τοπογράφους, συντηρητές, φοιτητές και εργάτες που συνέπραξαν στην ανασκαφή της οχύρωσης κατά την τελευταία δεκαετία. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε την κ. Σοφία-Ευθυμία Διττοπούλου για τη συνδρομή της κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης.

- Καλλιντζή, Κ. 2012β. «Επίθεση και Άμυνα στην πόλη των Αβδήρων», στο Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα, Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18, 131-140.
- Κουκούλη, Χ. 1969. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας-Ν. Καρβάλη», *ΑΔ* 22 (1967), Β2 Χρονικά, 420-422.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1973. «Ειδήσεις εκ της Θασίων ήπειρο», *ΑΑΑ* 6, 230-240.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1975. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 26 (1971), Β2 Χρονικά, 413-419.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1977. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 27 (1972), Β2 Χρονικά, 520-533.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1980. «Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεότερα ευρήματα», στο *Η Καβάλα και η περιοχή της, Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συμποσίου, 18-20 Απριλίου 1977*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 309-325.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1990. «Τα Μετάλλα της Θασιακής Περαίας», στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο. Picard και Τ. Πετρίδη (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, πόλις και χώρα στην Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας και Γαλλική Σχολή Αθηνών, 493-532.
- Λαζαρίδης, Δ. 1971. *Σαμοθράκη και η Περαία της, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 7. Αθήνα: Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος-Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Λαζαρίδης, Δ. 1975. «Τα τείχη της Αμφιπόλεως», *ΑΑΑ* 8, 56-76.
- Μαστραπάς, Α. 1994. *Ελληνική Αρχιτεκτονική. Από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους μέχρι και την Ρωμαιοκρατία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μπακαλάκης, Γ. 1935. «Ανασκαφή εν Καλαμίτσα Καβάλας», *ΠΑΕ*, 29-42.
- Μπακαλάκης, Γ. 1936. «Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα», *ΑΕ*, 1-48.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 2005. «Αρχαία Νεάπολις», στο Ε. Γαραντούδη και Β. Κυριλλίδης (επιμ.), *Η παλιά πόλη της Καβάλας (7ος π.Χ.-20ος αι.). Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της ιστορίας*, τ. 1. Καβάλα: Εξωραϊστικός πολιτιστικός σύλλογος Παναγίας «Το Κάστρο», 16-28.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 2007. «Ανασκαφική έρευνα στα ανατολικά της Καβάλας», *ΑΕΜΘ* 19 (2005), 25-34.
- Οικονομίδης, Χ. 2018. *Το αρχαίο πόλισμα του Ποντολιβάδου και η οχύρωσή του*. Μεταπτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος.
- Οικονομίδου, Μ. 1990. «Αρχαϊκός Θησαυρός Αργυρών Νομισμάτων από το Ποντολιβάδο (1971)», στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο. Picard και Τ. Πετρίδη (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, πόλις και χώρα στην Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας και Γαλλική Σχολή Αθηνών, 533-540.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1994. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία* I-II (ανατύπωση τευχών). Αθήνα 1955-1960: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαδόπουλος, Σ. (υπό έκδοση). «Συστηματική ανασκαφή Πιστύρου Καβάλας. Η πρώτη πενταετία», στο *Ίδια η μνήμη γινάμενη παρόν...*, *Το αρχαιολογικό έργο*

- των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, 25-28 Νοεμβρίου 2019, Μέγαρο Μουσικής. Αθήνα.*
- Παπαδόπουλος, Σ. και Α. Ζάννης 2022. «Η Πίσυρος της Αιγαιακής Θράκης: Το όνομα, οι πηγές, η ανασκαφή», *ΑΕΜΘ* 30 (2016), 553-564.
- Παπαδοπούλου, Ι. 2015. «Η Θράκη στα Γεωγραφικά του Στράβωνα», στο Π. Κεραμάρης, Γ. Τζάστας, Ε. Αυγητίδης και Λ. Ηλιόπουλος (επιμ.), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας-Θράκης, 47-60.
- Παρδαλίδου, Χ. 2015. *Αρχαία Ζώνη II-Η οχύρωση*. Κομοτηνή: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου, Περιφέρεια Αν. Μακεδονίας-Θράκης.
- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Λ. 1989. «Τόπειρος, πόλις της Θράκης: Προβλήματα ιστορικής γεωγραφίας και τοπογραφίας», *Byzantine Thrace*, 577-599.
- Σαμάρης, Δ.Κ. 1980. *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών.
- Σισμανίδης, Κ. 1998. «Η συνέχεια της έρευνας στα αρχαία Στάγειρα κατά το 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 383-393.
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Γ.Θ. 1998. *Ανασκαφή Δίου, Η οχύρωση*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Φίλης, Κ. 2012. «Εργαστήρια εμπορικών αμφορέων των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στη Μακεδονία και Θράκη-Transport amphora workshops in Macedonia and Thrace during the Late Classical and Hellenistic times», στο Σ. Δρούγου και Ι. Τουράτσογλου (επιμ.), *Θέματα της Ελληνιστικής Κεραμικής στην Αρχαία Μακεδονία*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 60-85.
- Ψιλοβίκος, Α., Ε. Βαβλιάκης και Θ. Λαγγάλης 1988. «Φυσικές και ανθρωπογενείς διεργασίες της πρόσφατης εξέλιξης του δέλτα του Νέστου», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας* 20 (1), 313-324.
- Archibald, Z.H. 2004. "Inland Thrace", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 885-899.
- Avram, A. 2004. "The Propontic Coast of Minor Asia", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 974-999.
- Bakhuizen, S.C. 1992. *A Greek City of the Fourth Century BC*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
- Bouzek, J. 1996. "The Position of the Pistiros Fortification in the Development of Ancient Poliorcetics and Stonecutting Techniques", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 43-46.
- Demetriou, D. 2010. "Pistiros and a North Aegean Trade Network", *L'antiquité classique* 79, 77-93.
- Domaradzki, M. 1996. "Interim Report on Archaeological Investigations at Vetren-Pistiros, 1988-94", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 13-34.
- Ducrey, P. 1986. "Les fortifications grecques: rôle, fonction, efficacité", in P. Leriche and H. Trezini (eds), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque*

- International 'La fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec', Valbonne 1982*. Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 133-142.
- Ergürer, H.E and S. Genc 2015. "City Walls, Towers, Gates and Harbours", in C. Basaran (ed.), *The Flourishing City of Ancient Troad: Parion*. Istanbul: Ege Yayinlari, 43-55.
- Fields, N. 2006. *Ancient Greek Fortifications 500-300 BC*. Oxford: Osprey Publishing.
- Frederiksen, R. 2011. *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 BC*, Oxford Monographs on Classical Archaeology, J.Bennet, J. Boardman, J.J. Coulton, D. Kurtz, R.R.R Smith and M. Steinby (eds). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Gaisford, T. (ed.) 1824. *Herodoti Halicarnassei Historiarum Libri IX*, τ. II, Oxford, London: J. Collingwood, J. Parker, W.B Whittaker, C.J Rivington, J. Deighton.
- Gates, C. 2003. *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*. New York: Routledge.
- Grandjean, Y., M. Wurch-Kozelj and T. Kozelj 2011. *Le rempart de Thasos, Études Thasiennes* 22. Athènes: École française d'Athènes.
- Guarducci, M. 2008. *Η ελληνική επιγραφική. Από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο* (μτφρ: Κώστας Κουρεμένος). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hansen, M.H. and T.H. Nielsen (eds) 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzopoulos, M.B. 2013. "Τὰ τῶν ἐμποριῶν φιλάνθρωπα: Observations on the Pistiros Inscription (SEG XLIII 486)", in P. Martzavou and N. Papazarkadas (eds), *Epigraphical Approaches to the Post-classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*. Oxford: Oxford University Press, 13-22.
- Isaac, B. 1986. *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*. Leiden: Brill.
- Kinard, J. 2007. *Artillery: An Illustrated History of its Impact*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Kolarova, V. 1996. "Study on the Section of the Emporium's Fortress, Discovered by the End of 1994", in J. Bouzek, M. Domaradzka and Z. Archibald (eds), *Pistiros I: Excavations and Studies*. Prague: Charles University, 35-42.
- Kraay, C.M. 1976. *Archaic and classical Greek Coins, The Library of Numismatics*. London: Methuen.
- Lawrence, A.W. 1979. *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Oxford University Press.
- Loukopoulou, L. 2004. "Thrace from Strymon to Nestos", in M.H. Hansen and T.H. Nielsen (eds) 2004, 854-869.
- Marquand, A. 1909. *Greek Architecture*. New York: Macmillan Company.
- McNicoll, A.W. 1986. "Developments in Techniques of Siegecraft and Fortification in the Greek World ca. 400-100 BC", in P. Leriche and H. Trezini (eds), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International 'la Fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec', Valbonne 1982*. Paris: CNRS, 305-313.

- McNicoll, A.W. 1997. *Hellenistic Fortifications, from the Aegean to Euphrates*. Oxford: Clarendon Press.
- Meritt, D.B., H.T. Wade-Gery and M.F. McGregor 1950. *The Athenian Tribute Lists*, τ. 3. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Miller, G.D. 2014. *Ancient Greek Dialects and Early Authors: Introduction to the Dialect Mixture in Homer, with Notes on Lyric and Herodotus*. Boston: De Gruyter.
- Morris, H.M. (ed. and transl.) 1914. *Vitruvius: The Ten Books on Architecture*. Cambridge: Harvard University Press.
- Müller-Wiener, W. 1995. *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ: Μ. Σμιτ-Δούνα). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Müth, S. 2010. “Fortifikationskunst und Repräsentation an der Stadtmauer von Messene”, in J. Lorentzen, F. Pirson, P. Schneider and U. Wulf-Rheidt (eds), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen, Kolloquium 9-10 Februar 2007*. Istanbul: Ege Yayınları, 57-83.
- Nankov, E. 2008. “The Fortifications of the Early Hellenistic Thracian City of Seuthopolis: Breaking the Mold”, *Archaeologia Bulgarica* XII, 3, 15-56.
- Nossov, K.S. 2009. *Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC: From the Persian Wars to the Roman Conquest*. Oxford: Osprey Publishing.
- Salviat, F. 1999. “Le roi Kersobleptès, Maronée, Apollonia, Thasos, Pistiros et l’histoire d’Hérodote”, *BCH* 123, 259-273.
- Tiverios, M. 2008. “Greek Colonisation of the Northern Aegean”, in G.R Tsetskhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, τ. 2. Leiden: Brill, 1-154.
- Tracy, J.D. 2000. *The City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westermann, A. (ed.) 1839. *Stefani Byzantii Ethnikón*. Leipzig: G. Teubneri.
- Winter, F.E. 1971α. *Greek Fortifications*. Toronto: University of Toronto Press.
- Winter, F.E. 1971β. “The Indented Trace in Later Greek Fortifications”, *AJA* 75, 413-426.

Δικτυογραφία

- Ober J. and B.R Weingast. 2017, 23 October. Fortifications and Democracy in the Ancient Greek World, <https://ssrn.com/abstract=3057639> (ανακτήθηκε 28/09/2023).

Δρ. Στρατής Παπαδόπουλος

Επίτιμος Διευθυντής Αρχαιοτήτων ΥΠΠΟ
efstratiospa@gmail.com

Χαράλαμπος Οικονομίδης

Αρχαιολόγος-Φιλολόγος
xarisfirst@hotmail.gr

Εικ. 1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Πισύρου¹⁸².

Εικ. 2. Πρόσωση βόρειου τείχους.

¹⁸² Το σύνολο των εικόνων προέρχεται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας και του διευθυντού της ανασκαφής Ε. Παπαδόπουλου.

Εικ. 3. Κάτοψη βόρειου τείχους και βόρειου πύργου.

Εικ. 4. Κάτοψη ανατολικού τείχους και ανατολικού πύργου.

Εικ. 5. Ανατολικό σκέλος της οχύρωσης, λεπτομέρεια διπλοτοιχίας.

Εικ. 6. Θεμελίωση τείχους.

Εικ. 7. Εγχάρακτη επιγραφή στην πρόσοψη της οχύρωσης, ανατολικό τείχος.

Εικ. 8. Τοξωτό άνοιγμα στο ανατολικό τείχος.

Εικ. 9. Πρόσοψη νότιου τείχους.

Εικ. 10. Κάτοψη του διπλού νότιου τείχους.

Εικ. 11. Κάτοψη του απλού νότιου τείχους. Στο βάθος ο νοτιοδυτικός πύργος.

Εικ. 12. Κάτοψη του νότιου τείχους στο σημείο όπου εντοπίστηκε η κλίμακα ανόδου.

Εικ. 13. Προεξοχή στο νότιο σκέλος της οχύρωσης.

Εικ. 14. Υδρορορή Α.

Εικ. 15. Υδρορορή Β.

Εικ. 16. Λιθόκτιστος αγωγός. Νότιο τείχος.

Εικ. 17. Κάτοψη δυτικού τείχους.

Εικ. 18. Ανατολικός πύργος, λήψη από βορρά.

Εικ. 19. Κάτοψη νοτιοανατολικού πύργου και της νοτιοανατολικής πόλης.

Εικ. 20. Κάτοψη νότιου πύργου.

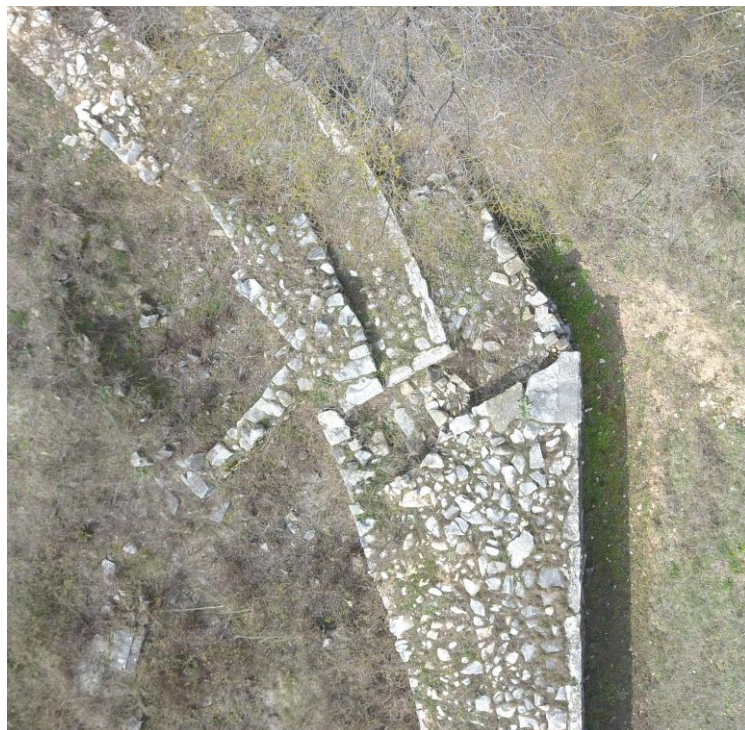
Εικ. 21. Ο νοτιοδυτικός πύργος, λήψη από βορειοανατολικά.

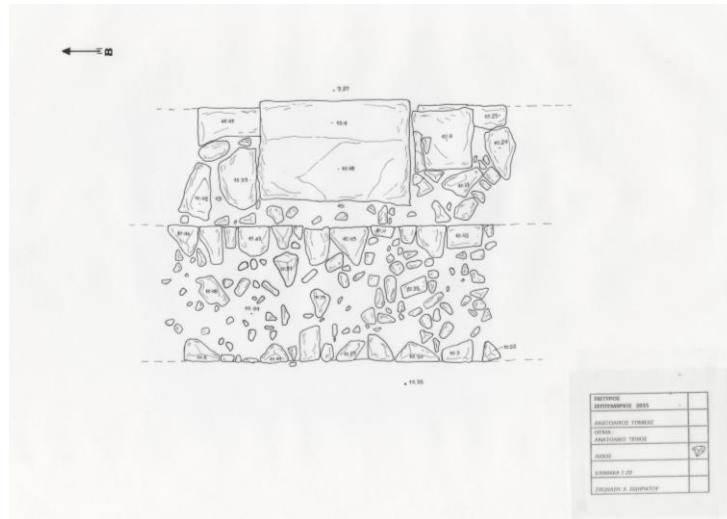
Εικ. 22. Ο βορειοδυτικός πύργος και η βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης.

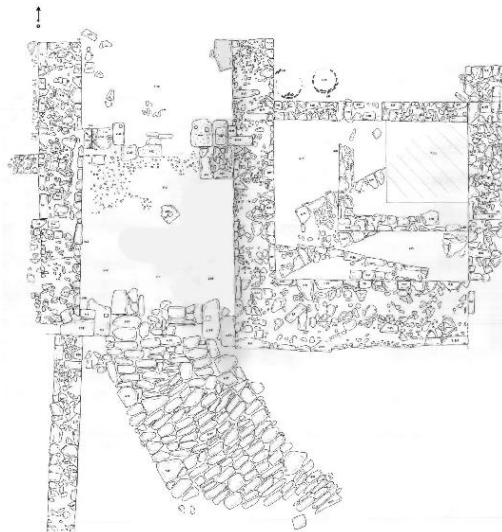
Εικ. 23. Η νοτιοανατολική πύλη και ο λιθόστρωτος δρόμος.

Εικ. 24. Κάτοψη της βορειοανατολικής πυλίδας.

Σχέδιο 1. Κάτοψη ανατολικού τείχους¹⁸³.

Σχέδιο 2. Κάτοψη της νοτιανατολικής πύλης.

¹⁸³ Το σύνολο των σχεδίων προέρχεται από το αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας και του διευθυντού της ανασκαφής Ε. Παπαδόπουλου.

